

Belapeireren grafiak

Pello Agirre Sarasola
(UPV-EHU, Gasteiz)

Abstract

In this paper we consider in some detail the spelling used by the souletin writer Belapeire in his Catechima laburra ("Short Catechism") (1696). Mostly, the author used a French-based orthography (<ou> / <u>, <cb>, <gn>, <ill>), and no influence of the Béarnaise or Occitan spellings can be observed. Belapeire, for the most part, is quite methodical, especially if we compare him with other old Basque writers, even though he shows some hesitation from time to time.

Belapeire already makes a clear difference between <u> and <v>, but he still makes use of both <i-> and <j-> to represent the fricative consonant, although <j> is more usual, especially in the second part of the book. He often avoids etymological spellings (Joseph) or French double consonants (<nn>, <ff>) and he writes <ke>, <ki> instead of <que>, <qui>: perhaps this might be considered a modest attempt to create a Basque orthography. Accents and dieresis are also analysed, as well as the way the author divides the elements of the chain. Finally, we deal with spelling differences between the two parts of the book, which have been written in different time periods.

1. Sarrera*¹

En nuestro caso [...] las grafías no dependen solamente de la época: están calcadas, sin más cambios que los estrictamente inevitables, de las empleadas en lenguas vecinas (Mitzelena, *PT* 413).

1. Aurreko mendeetako sinkronia batera hurbiltzeko, jakina, testuez baliatu beharra dugu, baina baitezpadakoa da hizkuntza idatziaren ezaugarri grafiko eta estilistikoak kontuan izatea. Theodora Bynon-ek dioen bezala, "... una vez que se han tenido en cuenta aquellas convenciones ortográficas y estilísticas, que son caracterís-

* Artikulu hau gure doktore-tesiko bigarren kapitulua da. Tesia 1996ko irailean amaitu eta 1997ko martxoan defendatu genuen. Eskerrak eman nahi dizkiogu, lehenik, Andolin Eguzkitza zuzendari eta laguntzaile finari. Eskerrak, Eusko Jaurilaritzako Hezkuntza, Unibertsitate eta Ikerketa Sailari, tesia egiteko emandako dirulaguntzagatik. Eta eskerrak Joseba Lakarra editoreari, ezkutuan eta ilunpean zegoen lana argitarara ateratu duelako.

Bada azaldu nahi dugun zerbait. Jose Antonio Mujikak gure tesi argitaragabea —amaitua— erabili zuen bere tesia egiten ari zela. Hark guk baino lehenago argitaratu du lana (*Euskal ortografiaren has-tapenak Iparraldeko literaturan*, 2002), eta oin-ohar batean aitortu du (ikus 156. or.) *Catechima laburra*-ren "ortografiaren azterketarako eta beste hainbat eta hainbat puntutarako laguntza handia eskaini" diola gure tesiak. Baina ohar bakar hori ez da nahikoa. Izan ere, Mujikak —liburuko III. ata-

ticas de las lenguas en su forma escrita, puede suponerse bien que dichos textos son muestras representativas de una lengua hablada, tal como era en el momento en que fueron puestos por escrito” (1981: 14). Halatan, azterketa ortografiko zehatza ezinbestekoa da azterketa fonologikoa egin ahal izateko. Frantsesa jarraibidetzat harturik, sabaiko sudurkaria irudikatzenko idazle batek <-in> grafia erabil zezakeela ez jakiteak, esaterako, bustidurari buruzko ondorio okerretara eroan gaitzake.

2. Ikerlan honetan Belapeireren grafiak eta, hein batean, idazkera horren iturbiak azalduko ditugu. Gero, Agirre (2002)-n, azterketa fonologikoa emango dugu; artikulu hartan zubererazko izkribu zaharrak erabiliko dira Belapeireren *Catechima laburra* liburuko grafiak interpretatzeko, eta, beraz, ortografiari buruzko datu gehiago azalduko dira han. Bi artikuluak elkarri lotuta daude eta biak irakurtzea komeni da; izan ere, batean emandako informazioa, ahal dela bestean ez errepikatzen saiatu gara. Artikulu honen oinarria hura da, eta harena, hau. Esate baterako, katixima honetan <o> duten formak eta <ou> dutenak emango ditugu hemen, eta han —zubererazko testuak, hiztegiak, egungo ahoskerak, Iparraldeko beste bi euskalkietako idazkiak eta okzitaniarren aztura ortografiko kontserbatzaile bat kontuan izanik— azalduko dugu, konparazio baterako, Belapeirek -os edo *ihor* idatziagatik, bere denborako hitzunik ziurrenik -us, *ihur* ahoskatzen zutela. Hortaz, anitzetan igorriko dugu irakurlea beste ikerlan hartara (“ikus fonologia”), artikulu hartako atal batera.

3. Aurreko lan batean (Agirre 1998a) *Pronus* liburuko grafiak eta *Catechima laburra*-koak alderatu genituen, testu izengabe hura beharbada Belapeirek berak idatzi zuela erakusteko. Ezkutuko autorea bilatzeko lehen saio hartan, zubererazko beste izkribu zahar batzuetako grafien berri ere eman genuen, neurri batean behintzat. Catach-ek dioen legez, grafiak aztertzea oso onuragarria izan daiteke horrelako eta bestelako arazo eta auzietan:

Le spelling test, ou critère graphique, est actuellement considéré par l'école bibliographique anglaise et américaine comme un critère d'épreuve bibliographique ou, comme disent les Anglais, d'évidence, échappant aux préjugés littéraires et artistiques du critique. Il peut efficacement aider à déterminer par exemple l'ordre d'éditions mal datées ou non datées, la recherche de la paternité d'un ouvrage (authorship test), la participation exacte de divers ouvriers à sa composition, la présence d'un correcteur, le fonctionnement des ateliers, etc. (1968: xvii).

lean barrera, testuen grafiaz grafiako azterketan (157-252)— etengabe eta esku beteka kopiatu ditu guretik, guk bildutakoak direla inoiz adierazi gabe, Belapeireren idazkerari buruzko datuak: batez ere, sail bakoitzean, fonema baten idazmolde arruntetik saihesten diren salbuespen urriak, testu zaharreen han-hemen sakabanaturata ageri direnak; baina baita grafia arruntan adibideak ere; azkenik, gure ideia batzuk ere hartu ditu.

- ¹ Gaveli jarraikiz (1960), S eta Z erabili ohi ditugu azterlanetan, ahostunak (eta ahostunduak) emateko: *arroSa*, *JeSüSen*, *plaZer*. Bestalde, aldizkari honetan berean, Agirre 1998a artikuluko 1. oin oharreen azaldu genituen darabiltzagun laburdura asko; *OEH* hiztegitik hartuak dira anitz, hala nola Ip (Intxauspe) eta Lrq (Larrasquet). Bada hemen besterik:

HLF = Ferdinand Brunot, *Histoire de la langue française...*

Mt = Intxauspe, *Le Saint Évangile de Jésus-Christ selon Saint Matthieu...*

OihHizt = Jean-Baptiste Orpustan, *Oihenarten hiztegia*.

PDFO = *Petit Dictionnaire français-occitan (Béarn)*.

Azkenik, zuzenketa bat: gure 1998a artikuluko 2. orrialdean, 4. lerroan *Conget-ek de B. Jauregiberrik* dio eta *Conget-ek eta B. Jauregiberrik* behar du, jakina.

4. Pentsatzekoa da XVII. mendean inor gutxik idatziko zuela zubereraz —eta euskaraz, orokorrean—. Oihenart zuberotarrak dioskunez, haur gutxi eskolatzen ziren eta gehienek ikasketak axalekoak ziren.² Bestalde, gogoan hartu behar da, aldi hartan Frantzian anitz ikaslek irakurtzea lortzen bazuen ere, askoz gutxiagok ikasten zuela idazten (*HLF* IV-1 25), hau gaitasun espezializatua baitzen.³ Zalgize, Bela edo Belapeire handikiak ziren, ez laborari edo abeltzainak.

Zuberera, noski, hizkuntza mintzatua zen gehienbat, ez idatzia. Notario papere-tan eta legegintzan, adibidez, biarnesa usatu zuten Zuberoan: hura izan zen hizkuntza ofizial eta diplomatikoa, harik eta 1539an François I.ak “Ordonnance de Villers-Cotterêts”⁴ delakoa aldarrikatu eta agiri ofizial guztietan frantsesa ezarri arte. Aurrerantzean, frantsesak biarnesaren lekua hartuko du.⁵ Hurrengo mendean, apezpikuak eta bikario jeneralak frantsesez onduko dituzte ordenantzak; gainera, mintzaira hori darabilte goimailako elizgizonek elkarrri igorritako gutunetan ere (Agirre 1998b: 348). Jakes de Belak eta haren seme Belapeirek frantsesez izkiribatu zuten bertako historiaz.

5. XVII. mendeko aztura grafiko frantsesak eta biarnesak kontuan edukiko ditugu, *Catechima laburra* baino lehenagoko euskal testuez gain, horiek oro Belapeire zuberotarrantzat eredu gerta zitezkeen eta. Egia esan, denbora hartan jada idazkera frantsesaren nagusitasuna erabatekoa da, izkiribu biarnesetan ere garbiri eragiten baitu, bertako idazmolde askotxo bazterraziz. Frantsesaren eragina agerraraztean, *Catechima*-n diren testu frantsesei eta Bossueten katiximari —Belapeireren liburuiko bigarren zati osoaren iturburuari— egingo diegu so.

² Oihenartek (1656) Iparraldekoen bizimoduaren berri ematen digu: “Pocos entre ellos estudian y casi todos someramente. Los lapurdenses se dedican mucho a la navegación, los navarros de la Baja Navarra a la agricultura y al comercio, y los solenses a la ganadería”.

³ “Quelque bizarre que cela puisse paraître aujourd’hui, l’écriture était une spécialité. On trouvera la chose moins étrange, si l’on se souvient qu’il y avait un art de la calligraphie, et que la pratique de la ronde, de la bâtarde, des fioritures et des paraphes était une forme et non des moindres, la seule scolaire en tous cas, de l’art du dessin. Bien des maîtres ou maîtresses y étaient tout à fait étrangers, et nombre d’instructions font allusion à cette insuffisance [...]. L’art de l’écriture était un luxe, dont les éléments même ne s’enseignaient pas partout, et ne faisaient pas partout partie intégrante du programme d’éducation” (*HLF* IV-1 129).

⁴ Idarzia, latina ordezkatu zuen gaskoiak, eta honen erabilera XVI. mendea arte luzatu zen Zuberoa eta Lapurdin, 1539an François I.ak “Ordonnance de Villers-Cotterêts” izeneko aldarrikatu arte. Nafarroa Beherean luzarago iraun zuen gaskoiaren erabilera (Zuazo 1988: 41 eta ond.).

⁵ *L’introduction de la langue française en Béarn et en Roussillon* (1923) liburuan, A. Brun-ek hainbat berri eman ditu (*HLF*-tik aipatuko dugu: VII 235 eta ond.):

“Dans les actes publics, les procédures, etc., à défaut du latin, c’est le béarnais, qui au Moyen Age, est d’emploi officiel. Le Labourd, la Soule n’en connaissaient pas d’autre [...]. Les notaires de Mauléon aux XVe et XVIe siècles écrivent en béarnais [...]. Dans les procès, la sentence était rédigée en béarnais, puis lue en basque aux parties; les avocats avaient licence de plaider en basque [...]. Les actes officiels, comme la coutume de Soule établie en 1520, sont béarnais; elle ne sera traduite qu’en 1766.

Mais déjà l’intrusion monarchique se manifeste. Le *Stil de la court de Lixarre* (près de Mauléon), en 1509, est en français. Le notaire du lieu, Pierris de Casalivetry (Pierre de Casauvielh), sait le français, il recopie en cette langue les textes indispensables à l’exercice de sa fonction; mais les notes de son journal personnel, lesquelles datent de 1539, sont en béarnais; chaque idiome a son domaine respectif et réservé”.

Euskal testuak ere, jakina, aztertu behar. Konparazio baterako, orduko euskal idazki batzuetan *diferencia* eta *accusatu* daudelako bihurtu zaizkigu aipagai Belapeireren *diferencia* nahiz *acusatu*. Ortografia gaitan, euskal grafien berri izateko, oso kontuan izan ditugu Schuchardt 1988 (1900), Oihartzabal 1990 (*Charlemagne*) eta Altzibar 1992. Eredugarriak dira frantsesari buruzko lan hauek ere: Catach 1968, 1993, 1994 eta Biedermann-Pasques 1992. *Catechima laburra*-ko idazkera azaltzeko, sistema fonologikotik abiatuko gara, oro har: fonema bakoitzari zein grafia dago(z)kion emango dugu aditzera.

1.1. XVII. mendeko frantses testuetako grafiak⁶

Jarraian, XVII.eko grafia frantsesez jardungo dugu, gainbegiratu orokorra egiteko. Beherago, xehetasun eta ñabardura gehiago emango dira, Belapeireren grafema eta digramak banaka aztertzean. Aipa ditzagun, estreina, orduko eta egungo frantses ortografiaren lau ezaugarri: ebakerak eta ortografiak beti bat ez egitea, etimologismoa, idazkera 'gramatikala' eta homofonoak idatzian bereizi nahia.

1. Hastapeneko testuetan idazkera jada ez zen "fonetikoa".⁷ Gainera, denbora joatearekin batera ahozko hizkuntza aldatu egin zen, noski, baina idatzia ez zitzaion jarraiki eta ebakeratik urrunduz joan zen.⁸ XVII.ean, grafiek ez zuten garai horretako mintzoa irudikatzen, ezpada XI. (*enfant*), XII. (*roy*) edo XIII. mendekoa (*beau*). Bestalde, mende hartan bertan bilakaera fonologikoak aurrera egin zuen eta, diptongo gehienak eta amaierako kontsonante gehienak galdu zirenez, ahoskatu gabeko letra "mutuak" ugaritu zitzaizkien.⁹

2. Ortografia "etimologikoa" da, grekeraren eta latinaren aztarrenak agertu nahi ditu eta. Grekeratik *ph*, *th*, *kh*, *rh* eta *y* idatzian paratu egiten dituzte; latinetik

⁶ Hona frantses ortografiaren gaineko azterlan oinarritzko batzuk: Charles Beaulieux (1970 [1927]), 1550 arte iristen da; Brunot, *HLF*; Catach 1968; Biedermann-Pasques 1992. Honakook laburpenak dira: Burney 1970, Grevisse 1970 (9-69) eta Catach 1993 (agertzekoa zen tesi bat aipatzen du: J.-Chr. Pellat, *Orthographe des classiques*).

⁷ Lehen testuetan (842ko *Serment de Strasbourg*-en, esaterako) idazkera ez da jadanik "fonetikoa". Erromantzean idazten hasi ziren lehenengoak ezinbestean latin alfabetoaz baliatu ziren, latinak ez zituen soinuak ahal bezala emanez. Horrela, latinaren *u* letraren bidez, esaterako, [u], frantsesak berea zuen [y], [v] nahiz [o] transkribatzen ziren; latinaren *c* letra —[k] bakarrik irudikatzeko zena— gorde egin zuten erromantze orok, eta egongunearen arabera fonema desberdinen ordezkari bihurtu zen; fonema bari, bestalde, grafema bat baino gehiago zegozkion: [k]ri *c*, *qu* nahiz *k*. Bokalen sailean zen batez ere desegokia latin alfabetoa frantsesaren erretzean (Catach 1993: 7 eta ond.).

⁸ XI-XIII. mendeetan bokal sistema oso aberatsa zen, egungo bokalez gain triptongoak eta hamabost baino diptongo gehiago baitzituen (*au*, *ue*, *ui*, etab.). Hauen bilakaera bizia izan zen. Ortografia, nola edo hala, aldakuntza azkar hauei jarraitzen saiatu zen XIII. mendearen amaiera arte; ondoren, bilakaerak segituagatik, grafiak finkatu edo egiten dira eta, hortaz, idatziaren eta esanaren arteko aldea handituz doa.

⁹ [wɛ] diptongoak —XII. mendeko ebakerari zegokion <oi>ren bidez transkribatua oraindik— bilakaera bikoitza izan zuen: zenbaitetan [ɛ] bihurtu zen, inperfektu eta baldintzazko adizkietan, esaterako (egun *j'étais*, *je serais*); beste zenbaitetan [wa]; baina ez zen inolako grafia aldaketarik izan. Lehenengo bilakaerari dagokionez, 1835. urtea arte ez du Akademiak ezarriko <ai> <oi>ren ordezkari. Bigarrenaz den bezainbatean, ez da grafia aldatu. Ikus J. M. Pierret 1985: 190 eta M. Cohen 1973: 189 eta ond.

kontsonanteak atxikitzen dira, nahiz eta ez ahoskatu: *psaume* (lat. *psalmus*), *baptême* (*baptisma*), *pied* (*pedem*)...

Nolanahi ere, Nina Catachek azpimarratu legez, asko eta askotan etimologia ez da xedea, bitartekoa baizik. Izan ere, ebaki gabeko kontsonante batzuk zeinu diakritiko gisa erabili zituzten, latinetik horretarako hartuta; homofonoak bereizteko, esate baterako (ikus beheraxeago). Kontsonanteak eranstean, gainera, hainbatetan etimologia arbuiazen zen: *huile* eta *huit* hitzetan hasierako *u* hori bokala dela adierazteko gehiturako *h* murua, alferrik bilatuko dugu latinean (*oleum*, *octo*).¹⁰

3. Idazkera gramatikala da. "Begiari zuzendutako" zeinuk dira letra mutu franko: *-e*, femeninoaren adierazgarria; pluraleko *-s*, hurrengo hitzarekin loturarik (*liaison*) ez denean, etab.

4. Homofonoak bereizten ditu. Bilakaera fonetikoaren ondorioz silaba bakarra duten hitz asko berdin ahoskatzen dira eta, anbiguitatea ekidin eta irakurketa erraztearren, testuetan desberdindu egiten dituzte.¹¹

Horra, bada, ezaugarri nagusi batzuk. Bestalde, on da jakitea XVII. mendean ez zegoela batasunik, ez teorikoen iradokizunetan, ez idazleen artean; ezta pertsona baten jardunean ere.¹² Inprenta asmatuz geroztik, idatzia finkatzeko borrokari ekin zioten lantegietan. Inprimatzaileek uste handia zuten: ortografi gaietan maisuak zirelakoan zeuden. Inprimategiek aztura batzuk zituzten, urteen joanean gutxi-asko aldatzen zirenak, eta egileen grafiak maiz aldatu eta haietara makurtzen zituzten eskuizkribuak moldezko letretan ezartzean.¹³ Oinarrizko araudirik ez zegoenez, zenbat moldiztegi, hainbat ortografia.¹⁴

¹⁰ Amaierako *x* letrak (= *us*), *y* kaligrafikoak eta *z* mutuak ez dute zerikusirik latinarekin. Prozedura frantsesak dira aurreko *e*-aren ahoskera adierazten duen *s* letra eta kontsonante sudurkari bituak. *Peult*, *moult* eta antzeko hitzetan *l* > *u* izan zen, eta *l* berrezarri egiten da, baina *pe-ut*, *mo-ut* ahoskera ekiditeko, hots, *eu* eta *ou* fonogramak bereizteko. *Subiect*, *debuoir*, *adiectif*, *aduenir*, *brefue* eta euretari-koetan, *b*, *d*, *f* kontsonanteek seinalatzen dute ondorengo *i* eta *u* horiek kontsonanteak direla. Horrela azal daitezke kontsonante gehitu gehienak. Ondoren, ortografiaren bilakaera dela eta (azentuak, *i* / *j* eta *u* / *v* bereizketak), galdu egingo dira hainbat eta hainbat (N. Catach 1993: 21-22).

¹¹ Adibidez, *sain* (sanu), *saint* (sanctu), *cing* (quinque), *sein* (sinu), *ceint* (cinctu), *seing* (signu), etab. Desberdintzeko latineko kontsonanteak berreskuratzen dira. Beste grafia batzuk azaltzeko, frantsesaren ohitura grafikoekin zerikusia duten arrazoi konplexuagoak aipatu behar dira. Har dezagun *cent* (/ *sent*; cf. *sentir*) hitza; hasierako *c*-gorde nahi izanez gero, ezin zen *cant* idatzi, ebakera aldatuko litzatekeelako. Horrek azaltzen du kasu frankotan *en* grafia atxiki izan. Ikus Catach 1993: 14-15 eta Burney 1970: 15.

¹² "... d'une page à l'autre ils [XVII. mendeko idazleak] se contredisaient, n'ayant pas grand souci d'écrire d'après des principes invariables" (HLF IV-1 150). Aldaera ortografikoak agertzen dira non-nahi; idazkera zaharrak, berriak, ustekabeen itzuritakoak nahasten dira testu berean. Are gehiago, aldaera horiek onartu egiten dira, nolabait: "l'orthographe (ou vraye maniere d'écrire) n'est pas tellement fixe et déterminée qu'il ny ayt plusieurs mots qui se peuvent écrire de deux différentes manieres" (Mézeray, in Catach 1993: 73).

¹³ Espainian ere gertatzen zen: "Excepto en casos especiales —Fernando de Herrera, Gonzalo de Correas, como más destacados—, la imprenta ejerce una acción importante: habitualmente impone una cierta unificación ortográfica. Ya en 1573, destacan los impresores granadinos la exigencia de que los componedores sean ortógrafos" (Moll 1979: 93-94).

¹⁴ XVI. mendearen hasieratik inprimatzaile frantsesek gotikoak baztertu eta karaktere erromanoak ezarri zituzten. Eskuizkribuen idazkeratik aldendu ziren: hitzak ondo banatzen dira, karaktereak des-

XVI. mendean, idatzia ahozkotik gertuago nahi zutenen proposamenak izan ziren, hala nola Meigret, Péletier edo Ramus ospetsuenak. Hainbat idazle jarraiki zitzairen —Ronsard bat, esate baterako—, baina ez zen ortografia gehiegi aldatu, ezen inprimatzaile gehienak eta beste izkiriatzaile asko kontserbatzaileak ziren. Robert Estienne inprimatzaile eta hiztegiak eragin handia izan ei zuen. Handik hara eztabaida usuak izango dituzte berritzaileek eta idazmolde zaharraren aldekoek.

XVII. ean aurreranzko pausoak egin ziren, emeki eta borroka luzeen ondoren.¹⁵ Hala, aurreko mendeko hainbat berrikuntza (*j* eta *v*, azentuak) orotara zabaldu ziren, batik bat inprimatzaile belgiarrei eta holandarrei esker. Izan ere, Chr. Plantin editore frantziarrak Antwerpenen ezarri zuen egoitza; Plantinek Jean de Tournes eta Wechel inprimatzaileen *j* eta *v* eraman zituen, eta usadio ortografiko eta ortotipografiko berriak pasa zizkien frantseseko liburuen argitaratzaile belgiar eta holandarrei: Waesberghe eta Elzevier familien hainbat belaunaldiri. Horiek gutiek Frantzia barrena liburu anitz saltzen zituzten eta, gainera, bertako inprimatzaile kontserbatzaileak ortografia berrizera bultzatu zituzten, salmenta arrazoiak zirela medio (*HLF* IV-1 119-126).

Goiago esan denez, inprimeriak indar galanta izan zuen gorabehera hauetan.¹⁶ Hiztegiek ere itzal bikaina erdietsi zuten. Lexikografoek leku berezia izan dute beti ortografiaren barrutian. Robert Estiennen hiztegiak (1549) tradizioa azkartu zuen; P. Monet-enek (1625-1630) eta Richelet-enak (1680), aitzitik, idazkera berria.

Akademia 1673an, Mézeray-ren *Cabiers* haietan, ortografia zaharraren aldekoa zen. Edozein modutan, erakundeak plazaratutako hiztegiaren lehen edizioan (1694) badaude berrikuntzak: *j* eta *v*; hainbat hitzek *an* fonologikoa dute *en-en* ordez; konsonante etimologikoa batzuk ezabatu dira... Baina, bestalde, hitz barruko azentuak baztertu dituzte, letra grekoei eutsi, etab.

1.2. XVII. mendeko biarnes testuetako grafiak

Gavelek dio ezen zubereraren ohiko ortografia —bereziki, pastoralen eskuizkribuetakoa, XX. mendea arte gorde dena—, gaskoiaren ortografia zaharraren egokitzea besterik ez dela (1949: 320). Alabaina, baieztapen horrek okerra dirudi. Izan ere, testu biarnesak berak grafia frantsesen mendean daude erabat, XVII.etik aitzina. Arti-

---

berdinagoak dira, ligadura eta laburdurak desagertuz doaz, puntuazio zeinuen eta letra larrien sistematik gero eta arautuagoak dira, azentuek letra gehituen prozedura ordezkatzen dute... G. Tory tipografoa aitzindarietako bat izan zen: apostrofearen, ç-aren eta azentuen erabilera bultzatu zuen inprimatzaile eta idazleen artean. *Ikus Catach* 1993: 26-27.

¹⁵ XVII. mendean erreformatzaile berri ugari agertzen da (Poisson, L'Esclache, Lartigaut) eta eztabaidak jarraitzen du. *Catach-en* hitzetan: "Deux traditions s'opposent et s'équilibrent: celle des *modernes*, grammairiens, éditeurs, créateurs de la langue (plus ou moins soutenus par Vaugelas, Ménage, Perrot d'Ablancourt, Patru, Richelet) et d'autre part, celle des *anciens*, clercs, praticiens, maîtres d'écriture, gens de lettres, officiers royaux, maîtres des écritures officielles" (1993: 30).

¹⁶ Meigret-ek hamar urte baino gehiago behar izan zituen bere erreformarako behar zituen lantegia eta karaktereak aurkitzeko. Péletier-ek, haserretuta ortografia aldatzen ziotelako, bere lanak inprimatu bitartean editorearen etxean egotea erabaki zuen. Ondoren, zuzentzaile gisa, Frantziako inprimategietan barrena ibili zen ortografia berria zabaltzen. *Catach-en* hitzetan: "Durant deux siècles environ, (1550-1750) les principales réformes introduites en français le seront surtout par les gens du Livre, en accord ou non avec les auteurs" (1993: 72).

kulu honetan azalduko dugu nola frantsesa den Belapeirek erabili grafien eredu gehiena. Zuberoan, 1539ko legea eta gero, frantsesak biarnesa ordeztu zuen *scripta* delakoan; alegia, notario idatzietan, legeetan eta. Elizan ere gailendu zen: frantsesez eman zituzten, konparazione, *Catechima laburra*-rekin batera argitaratu ziren izkribuak, mota desberdinetakoak: *declaratio*, *imploration* eta *ordonnance*.

Biarnoan, biarnesez ondutako *scripta* oparoa izan zen, 1620an Frantziako Koroak lurralde hori bereganatu arte. “Edit d’Union” hark ezarri zuen frantsesa izango zela hizkuntza ofiziala. Dena den, Biarnoko Estatuek euren mintzairaren alde egin zutenenez, *scripta* biarnesak Iraultza arte dirau (Grosclaude 1987: 282). Ortografiari dagokionez, testu horietan bi grafia multzo gurutzatzen ziren, aspalditik: sistema okzitaniarra —hots, okzitaniararen idazkera orokorra— eta sistema biarnesa, batez ere Biarnoan erabilia. Bietako ezaugarriak nahasten omen ziren biarnes *scripta* osoan.¹⁷ XVII.etik aurrera sistema biarnesa desagertuz joango da; sistema okzitaniarrrak, berriz, irauten du, baina frantsesarekin bat datorren neurrian. Denbora igarotzearekin batera, gero eta indar nabarmenagoa izango dute grafia frantsesek *scripta* horretan (Grosclaude 1987: 286).

Frantsesaren itzala, *scripta*-n ez ezik nabaritu da garaitiko idatzietan ere, hala nola literatura lanetan. Sistema okzitaniarra alde batera utziko da: <o>ren ordeztu <ou> usatuko dute [u] irudikatzeke; <nh>ren ordeztu <ign>; <ill> frantsesak, berriz, ez du hain aise baztertu <lh> fonograma (biak nahastuz, <ilh> sortuko da). Bestalde, sistema biarneseko amaierako bokal bituak galduz joango dira, eta <ch> frantsesa azkartuz, <x>en kaltetan.¹⁸

¹⁷ Sistema okzitaniarrrak jada ebakitzen ez den amaierako kontsonantea atxiki (*canson*, *-n* etimologikoa) edo galdu egiten du (*canso*). Biarnesak, berriz, bokala bikoizten du luzea dela adierazteko (*cansoo*). Azentu ondoko amaiera femeninoa desberdin transkribatzen dute biak: okzitaniarrrak *a* (*las obras*), biarnesak *e* (*las obres*). Sistema biarnesak baditu bi ezaugarri, ortografiari ez ezik ebakerari ere bada-gozkionak: hitz amaierako ‘t bustia’ (< lat. *-ll*) *g*, *gt*, *igt* grafiez idaztea; [ʃ] <x> grafemaren bidez transkribatzea. Sistema okzitaniarrrak sabaiko albokoa <lh> idazten du, eta sabaiko sudurkaria <nh> (Grosclaude 1987: 283 eta ond.).

¹⁸ Grosclaude-k aztertutako lau testu biarnesetan jarrai daiteke prozesua (*Langue béarnaise* 91-131): 1665eko testu administratiboa (*Livre des délibérations de Sauvelade* testuko zatia); Oloroeko Bernard de Pesaulhe burgesaren *Livre de raison*-eko atala (1661-1705); Henri Fondeville poetaren testua (*Eglogues* liburua 1685 eta 1705 bitartean idatziko zuen, ez dago data zehatzik); *Délibération des Etats de Béarn sur le commerce des vins* (1781). Ortografia frantsestu egiten da:

- [u] (< o itxia) idazteko, <o> grafia okzitaniarra baztertu dute eta <ou> frantsesa gailenduko da: 1665eko testuan biak erabiltzen dira; 1781ekoan <ou>; azken testu honetan, frantsesaren eraginez azalduko da <o> zenbait hitzetan: *consommation* nahiz *nabigation* idazten da frantses bezala, baina ahoskera [kunuzumasiú], [nabigasiú] da.
- Sabaiko albokoaren <lh> okzitanoak asko samar irauten du, frantsesetik <ill>ren ondoan; baina grafia okzitaniarri *i* mutu bat ezartzen zaio aurretik, frantsesaren eraginez edo: 1665 *tailbes* (egun <talhas>), Fondeville *moilbe* (egun <molhèr>), 1781eko testuan ere <ilh> agertzen da <ill>ren ondoan.
- Sabaiko sudurkariaren <nh> okzitanoa, aurreko fonograma baino azkarrago ezkutatu da, <ign> frantsesari lekua utziaz; 1665eko testuan bi grafien pilaketa dago: *Seignhous* (egun <senhors>), *leignbe* (egun <lenha>); Fondeville-n poemetan eta 1781eko testuan ez da grafia okzitanoaren arrastorik.
- Sistema biarnesa ezkutatu egiten da: <x> utzi eta <ch> idatziko da; amaierako bokal luzea bokal bituen bitartez idazteko ohitura baztertu egingo da. Lehen hiru testuetan badira sistema biarnesaren aztarnak: zenbait <x> (Fondeville-ntzat <x> ez da nahikoa eta *b* jartzen dio aurretik: *aubedeihx*, *peuhx*), zenbait bokal bitu; 1781eko testuan, berriz, sistema biarnesaren arrasto bakarra dago: *maà*.

XVII. mendeko testu biarnesetako idazkera ez da inola ere fonologikoa: <v> eta <b> dagozkio [b] bakarrari; *scripta-n f-* idazten dute, *f > b* bilakabidea aspaldikoa izan arren; bokalartero *n* galkorra eta infinitiboaren *-r* ere atxiki egiten dituzte idatzian...¹⁹

2. Bokalak

O eta *u* bokalekin hasiko dugu saila. Dotrina honetan <ou> beti *u* irakurri behar da; <o>, berriz, batzuetan *o*, baina beste batzuetan agian *u*. Idatziari zer ebakera dagokion betiere segurua ez denez gero, egokiago iritzi diogu hasiera honetan grafietatik abiatzeari.

2.1. <ou>

Testuan digrama hori betiere [u] irakurtzeko da, baina jatorriaren arabera bi talde egingo ditugu: *u* zaharretik datozenak eta *o* bokalaren itxieraz sortuak.

1. Lehen taldeaz denaz bezainbatean, jakina da zubereraz *u > ü* aldaketa fonologikoak traba eragozgarria izan zuela ingurune zehatz batzuetan eta, horren ondorioz, *u zaharrak bi emaitza izan zituela: *u* —honek belare izaten segitu zuen— eta *ü*. Biok bereizteko, frantsesetiko <ou> / <u> aurkaritza grafikoaz baliatu zen Belapeire: *gu* / *goure*. Atal honetan <ou> aztertzea dagokigu:

barour (I 47), *achouri* (II 64), *chouritu* (II 92), *goure* (I 17), *hamirour* (I 34), *hirour* (I 30), *boura* (II 8), *issouri* (II 101), *itçour* (II 32), *ourthe* (I 62), *ikhous* (I 29), *itchouski* (II 80), *itchousgarriaz* (II 93), *Ousté* (II 135), etab.

2. *O* bokalaren itxierak ekarritako *u*. Talde honetako <ou> oso bakana da testuan, egun [u] bokalaz ahoskatzen diren hitz gehienei *o* grafia eman baitzien Belapeirek (ikus 2.4). Gainera, <ou> duten aldaerak salbuespenak dira ele baten agerraldien artean, *o* grafia nagusi baita, euskal hitz zahar hauetan ikusten denez:²⁰

boula (I 61), baina *bonla* (I 151, 153), *bonlaco* (II 9, 88). Aditzondoaren lehen graduaren adibideak dira denak. *Hula* formaren bokal itxia adierazteko, kontuan har azpian *hun(e)la* dagoela (FHV 366). Hortaz, bost erabiltzeetan behin bakarrik paratu zuen Belapeirek <ou>, agerian kontsonante sudurkaririk ez duen aldaeran, hain zuzen.

bala noula (I 41, Gure Aitan) salbuespen bakar eta bakartua da agerraldi askoren artean, beste guztiek *o* baitute: *bala nola*, *nola*, *nolaco*, *nolaz*;²¹ cf. Gèze eta Lrq *nula*.

Noun (I 152) ere behin bakarrean paratu zuen; gainontzean *non*, *nontic*.²² Aipatzea merezi du liburu osoan kontsonante sudurkariaren aurreko *ou* bakarra dela; cf. Gèze eta Lrq *nun*.

¹⁹ Testu biarnesetako grafiez informazio oparoa dakar J.-D. Lespy-k (1880: 1-104).

²⁰ Bokal aurreko aldatetaz (-o + a, e → -ua, -ue) aurrerago mintzatuko gara (2.7).

²¹ *bala nola* (I 38, 62, II 3...), *nola* (I 20, 22, 22, 25, 31... II 6, 15, 20, 20, 20, 21, 25, 26, 29, 29...), *nolaco* (I 83, 105, II 94, 113, 115, 130), *nolaz* (I 29, II 45, 117, 126).

²² *non* (I 29, 32, 32, 39, 41... II 25, 33, 68...), *nontic* (I 23, 31, 141, II 41, 68, 116), *nora* (I 61), *norat* (I 34).

ibour (II 61) eta *ibourc* (II 35), baina gainerakoan *ibor*, *iborc*, *ibori*;²³ cf. Gèze *ibur*, Lrq *ibur-ere*.

mouztia (II 23) behin ageri da; cf. Gèze eta Lrq *mutz*, *muzte*.

2.2. <o>, <ou> zalantza

Belapeireren testuko zalantzarik handienetako bat da. Aurreko atalean ikusi ditugu hainbat adibide, denak euskal hitz zaharrak eta, beraz, itxiera euskaran bertan jasandakoak. Hemen beste bitasun batzuk gaineratuko ditugu; etsenplu guztiak maileguak dira eta itxiera kanpotik hartua izan dezaketenak, biarnesez bilakabide horrek indar handia izan baitzuen. Azken adibidean, euskal hitz baten moldaketa okerra agertuko zaigu (*bolbar*).

moulde (I 21, II 133), *mouldia* (II 113), baina *moldetan*, *moldiac*, *moldian*, hirurak orrialde berekoak (I 85); cf. Gèze eta Lrq *mulde*. Itxiera hori mailegatua ote da?

Espousatu, *espousa deçan*, *espousac* ergatiboa, *epousatcia* (ikus I 98, 98, 141, 112), baina *esposatu* (I 98). Cf. Lrq *espus*, biarn. (PDFO) *espousa(r)*, *espous*, fr. *épouser*.

Hitz amaierako ñ azentuduna zatekeena idaztean, duda-mudan dabil:²⁴ *arraço*, *arraçoa*, *bi arraçoatic*, *arroçoac*, baina liburuko azken lau agerraldietan *arraçou*; cf. Gèze eta Lrq *arrazu*. *presoubat*, agerraldi bakarra. Belapeirek beti *saso*, *sasoac*, *sasoëtan* idatzi zuen; cf. Gèze eta Lrq *sasu*. Paragrafo honetako hiru hitzek -ñ azentuduna dute Larrasqueten hiztegian.

Atzizki erromanikoa gehienetan -os idatzi zuen: *dolorosac* (I 148, 148), *supersticiosac* (I 86), *Supersticios* (I 86), *gloriosac* (I 148); azken orrialde horretan bertan, osterantzeko aldaera azaltzen da: *gloriosoac*. 86. orrialdeko bigarren etsenplua Materreren dotrinatik jasotako pasarte batean agertzen da (Mat -os). Lapurteraren eragina izan zuen segur aski Belapeirek; izan ere, -ous ediren dugu etengabe zubererazko testuetan eta gaskoiak -us du. Ikus fonologia 3.14. Belapeirek ere jaso zuen birritan gauzatzeko fonetiko hori, seigarren manamendua idaztean: *Luxurious* (I 46, 96); *Pronus* liburuñoan ere halaxe ageri da.

Belapeirek *bolbarriala* (I 44) eta *bolbarrian* (I 45, II 118) idatzi izana argigarri gertatzen da, moldaketak egin zituela salatzen baitu. Izan ere, forma zaharrak *u du (FHV 471). Behin *boulbarrer* (II 50) paratu zuen. Halako moldaketa desegokiez, ikus fonologia 3.5.

2.3. <o>

Autoreak *o* ezarri zuen egun *o* denaren lekuan, baina baita gaur *u* denaren lekuan ere. Horregatik, bi multzo egingo ditugu: egungo zubereraz ere —orokorrean, azpieuskalkien arteko aldeak gorabehera— *o* direnak eta gaur, oro har, *u* direnak.

²³ *ibor* (I 65, 79, 82, 82, 96... II 39, 40, 79, 109), *iborc* (I 99, 102, 102, 105, II 57, 89, 104), *ibori* (I 89).

²⁴ *arraço* (I 89, 129), *arraçoa* (II 39), *bi arraçoatic* (II 38), *arroçoac* (I 126); *arraçou* (II 85, 92, 106, 115). *presoubat* (I 58). *sasoac* (I 110), *saso* (II 129, 130), *sasoëtan* (II 3).

2.3.1. Egun {o} dutenak

açaroco (I 26), *abolcatu* (I 53), *aithortu* (I 65), *bazco* (I 112), *cofessa* (I 47), *cor-pitz* (I 29), *eragotci* (I 53), *erori* (I 97), etab.; *borontian* (I 45), *boronthatia* (I 41). Azken bi hauek ez dute zubereraz itxierarik jasan (ikus fonologia 3.9.4).

2.3.2. Egun oro bar {u} dutenak

Kontsonante sudurkariaren aurrean Belapeirek *o* paratu zuen, itxierarik adierazi gabe, hala maileguetan nola euskal hitz zaharretan.

ANONCIACIONIAREN (II 96), *encontrietaric* (I 119), *condemna* (II 48, 48, 128), *Condérac* (I 107, 121, 121), *Confrai* (I 147), *Confrairia* (I 147), *consecratcen* (I 64, 70), *Conseilluco* (I 23), *contre* (I 56, 57, 58, II 50, 50), *contricionia* (I 67), *contu* (I 21, 101, 149), *concevitu* (I 32, 40), *ceptione* (II 91, 91, 92), *concencia* (I 21, 67, 118), *Concilio* (II portada), *persona* (I 30, II 19, 19), *pre-soner* (I 148), *circoncisionia* (I 33, II 21, 22), etab.; *consolatu* (I 93). Azken hau bitara ahoskatu izan da zubereraz (ikus fonologia 3.9.3).

ezcontu (I 24, 98, 98), *guiçon* (I 30, 31, 32), *bonki* 'ukitu' (I 76), *honquite* 'ukitze' (I 97), *Jondane* (I 25), *ondoan* (I 18, II 17), *ondoco* (I 26, II 27), *ondozuki* (I 20), *onci* (I 97), etab.; *bognac* (II 46), *sognian* (I 142).

Bokalarreko sudurkaria galdua duten hitz hauei *o* eman zien: *ohore* (I 81), *ohoratu* (I 30), *obognen* (II 49). Baita *baur* erakuslearen deklinabideko formei ere: *honec* (I 18), *bonen* (I 23), *boni* (I 21), *bontan* (I 25), *bontaco* (I 19), etab. Orobat, *hun* 'on' eta horren eratorriek grafia hori dute, salbuespenik gabe:

bon (I 20), *bona* (I 47), *bonac* (I 36), *bontarçun* (I 18), *honqui eguin* (I 106), *honquiguinac* (I 136), *onsa* (I 20, 21, 23), *onhexi* (I 23, 105, 120), *bontarçun* (I 18, 21, 38), etab.

Gorago esan denez, *hala noula*, *Noun*, *ibour* eta *ibourc* adibide banakak gorabehera, Belapeirek *hala nola*, *nola*, *nolaco*, *non*, *nontic*, *nora(t)*, *ibor* idatzi zuen. Hona beste sorta bat:

nor (I 42), *Norc* (I 28), *Noren* (I 70), *noreki nabi* (I 82), *Nori* (I 34), *Noiz* (I 33), *norbaitec* (I 87), *Nozpaico* (I 83), *çoin* (I 18), *çointara* (I 19), *çonbait* (I 19), *Çonbat* (I 30), etab.

amoinatan (I 100), *amorecatie* (I 20, 22, 35...) eta *amorio* (I 74) darabiltza. Egia esan, hauek [o] ala [u] zuten zaila da zehazten, bitasunak baitira idazle batzuen baitan, eta desberdintasunak autoreen artean (ikus fonologia 3.13).

2.4. [u] balioko <u>

Errume eta *erresuma* hitzek beti *u* dute, eta grafia horren balioa, erabilera orokorri ihes eginik, *u* dateke; baita, apika, *aiturunsemiac* (II 52) adibideko bi *u* horiena ere (ikus fonol. 2). Bestalde, *Jubileiéz* (I 55) eta *Jubileñac* (I 55) formetan, *ü* eta *û* horiei *u* zegokien, inondik ere; ikus aurrerago 2.7.2 eta 2.7.3. Aipa dezagun, bidenabar, <au> grafia *au* diptongoaren ordezkaria dela.

2.5. *ü*

Belapeirek <u> grafemaz idatzi du: *Apezcupiac, aithortu, albargun, arrancura, badugu, Ainguria, frutu, galthatu...* Hitz hasieran ere *u*- paratzen du, ez *v*-: *urrieta* (I 25), *Uxueria* (I 143), *ulbuntu* (I 143), *utçuli* (I 20), etab. Horrenbestez, katixima honetan, oro har, usadio modernoa agertzen da, *u* eta *v* bereizten baitira. Testu zaharragoetan, letra beraren bi forma edo aldaera ziren *u* eta *v*. Balio fonetikoa —bokalikoa ala kontsonantikoa— kontuan eduki gabe, hitzaren hastean beti *v* jartzen zen, eta erdian eta azken buruan *u*. Latinak ez zuen *v* kontsonanterik, eta *V* grafemak bokala eta kontsonanterdia irudikatzen zituen. Idazkera gotikoarekin sortu zen banaketa hori,²⁵ eta XVII. mendearen amaiera arte hala idatzi zuten Frantzian:

A l'initiale on écrivait toujours *v* (= *u* et *v*); à l'intérieur des mots, toujours *u* (= *u* et *v*). Cet usage traditionnel résista longtemps. L'habitude de distinguer un signe consonne *v* et un signe voyelle *u* ne se généralisa qu'au XVIIe siècle (HLF II 122).

Batzuetan, bokalari dieresia jartzen zitzaion [v] kontsonantetik bereizteko. Konparazio baterako, *feuille* idatzen zen, *féuille* irakurtzeko aukera baztertzeko (Biedermann-Pasques 1992: 77). Dieresiaz ikus 5.3. Hitz hastean *b*- ezartzen zioten bokalari (ikus 4.11).

Euskal testu zahar askotan, jakina denez, banaketa tradizionala dugu. Etxepareren olerkietan, esate baterako (François Morpain, Bordele, 1545).²⁶ Leizarragaren *Testamentu Berria*-n ere (Pierre Hautin,²⁷ Arroxela, 1571) *v* dago hasieran eta *u* barnean (Schuchardt 1988: 938). Euskararen lekuko hauetan ere bai: *Guero* (Guillaume Millanges, Bordele, 1643),²⁸ Argaiñaritzen *Deuoten Breuiarioa* (Bernard Bosc, Baiona, 1665)²⁹ eta *Onsa Hilceco Bidia* (Jacques Rouyer, Orthez, 1666).³⁰

²⁵ Idazkera gotikoak bi aldaera zerabiltzan: hasierako *V* letra larria eta barruko *u*, letra xeheetako aldaera (Catach 1968: 312). Kontu jakina da eskuizkribu zaharretan, hitzak usu elkarri lotuta agertzen zirenez, letra larriek hitzen hastea adierazten zutela.

²⁶ Altunaren edizioa darabilgu (4-16 eta 100-110 orrialdeetako adibideak). Hitz hasieran: *videzco* (4), *virtute* (4); *vste* (6), *vqbenen* (12), *vnsa* (12, 14), *vzten* (100), *Vqben* (102), *vci* (108; hots, *utzi*), *Vnsa* (108); hitz barnean: *guciez* (4), *complituyari* (4); *aduocatu* (4), *fauoretan* (4), *deuotqui* (14), *saluaçeco* (16), *saluaçalia* (16), *deuocionez* (16), *saluaçeco* (100), *salua* (102).

²⁷ N. Catach-ek aztertu frantses testu batzuetan Arroxelako A. Haultin (1581eko lan batean), H. Haultin (1593) eta P. Haultin (1587) inprimatzaileek ez dituzte *u* eta *v* bereizten (1968: 316).

²⁸ Euskaltzaindiak ateratako faksimile edizioa darabilgu (3-11, 100-105 eta 500-505 orrialdeetako adibideak). *v*-: *vorondate* (4), *vorondatetsuac* (4); *vzten* (4), *vtciric* (7, 9), *vccatu* (7), *vmetara* (11), *vtciac* (100, 101, 105), *vsatcen* (101, 103), *vzzen* (103), *vquitcean* (104), *vsatuz* (104), *vtcico* (500, 505), *vste* (501, 502, 504), *vra* (501), *vci* (503), *vzten* (503), *vztarria* (504); *-u*-: *iaun* (3), *iguriqui* (3); *gouverna* (5), *saluaçeco* (101), *salua* (101), *fauoratcen* (103), *auantaillezcoac* (103), *David* (502), *Dauitec* (502), *Conuerti* (505).

²⁹ 1665eko edizioa da lehenengoa. Ezagutzen zen ale bakarraz (Harrieten bildumakoa) eta bi eskuizkribu zaharrez baliatuz, Vinsonek 1910ean egin argitalpena darabilgu ("c'est une copie exacte, faite avec soin et où sont conservées les particularités orthographiques, la disposition des textes, les coquilles typographiques même; j'ai indiqué les divisions des pages en lignes, la numérotation des pages [...]"). 5-11 eta 94-104 orrialdeetan: *vzterican* (10), *vtç* (11, 103), *orciraletan*, eta *la*- {251} *vmbatetan* (104), *vrtbean* (104); *deuotac* (5, 6, 8), *deuocionezco* (94), *conseruatcen* (96), *Diuiñoa* (99).

³⁰ RIEV aldizkariaren edizioa (1907-1911) darabilgu, baina jatorrizko edizioaren orrialdea emango dugu. "Gomendiosco letra", "Iracurtcaliari" eta lau kapituluaren lehenengo bi orrialdeetako adibideak: *vgazaita* (2), *vdan* (5), *vrrina* (12), *vra* (56), *vrguilluxu* (94), *vrguilliac* (94), *vtciric* (94); *inuisible* (1), *Bassananarrec* (2, 6), *deuotac* (2), *gouernatcen* (2), *fauoretan* (3, 6), *triuauillu* (6, 12), *saluatu* (12), *Nouissima* (34), *Auaritia* (56), *pauoac* (94), *Euari* (94).

Manual Deuotionezcoa-ren 1669ko edizioan (I. Mongiron Millanges, Bordele), aldiz, badira jada berrikuntzak. Izan ere, hatsarrean eskuarki *u*- agertzen da bokala irudikatu nahi denean, nahiz eta hitz barrenean ohiko usadioak bizirik dirauen.³¹ *Pronus* liburuñoan (c. 1676) sistema zaharrari eusten zaio oraindik (Agirre 1998a: 7). Bereziketa honen historia egiteko dugu euskaldunok.

Testu frantsesetako grafiak nahi bezala aldatu zituen “liburuaren munduko jendeak”; sarritan, erabat aldatu ere: Euvé Fayard autoreak (1548), adibidez, *v* eta *u* bereiztea proposatu zuen, baina Guilhaume de la Noalhe inprimatzaileak *u* ezarri zion orotan. Euskal idazleren bati gertatu ote zitzaion halakorik? Zernolako jokabidea izan ote zuten Euskal Herritik kanpo gure grafien aurrean inprimatzaile eta tipografo artotzek?

Aurrera baino lehen, gogora dezagun *u* / *v* berezikuntzak bezalako gorabeherak izan zituela *i* / *j* bikoteak. Latinak *I* baizik ez zuenez, frantsesez aspaldidanik kontsonantea ere *i* idazten zen (*ie, iour, Maieste*). Gero, denbora igarotzearekin batera, *j* gailenduz joango da (*je, jour, Majesté*). Bereziketen historian, Leon Battista Alberti italiarra da aitzindari eta bide-erakuslea (*Regole della lingua fiorentina*, 1474?). Antonio de Nebrija ere aipatu ohi da (*Grammatica castellana*, 1492), hogeita sei letrako alfabetoan *c, ç, ch, i, j, u* eta *v* baititu.

Frantzian, Meigret-ek (1542) *j* proposatzen du, baina *u* eta *v* ez ditu bereizten. Peletier-ek (*Dialogue de l'ortographe*, 1550) *j* darabil, baina *u* eta *v* hitz hastean baino ez ditu desberdintzen. Jean de Tournes inprimatzaileak *j* eta *v* letren egungo erabilerari ekiten dio 1558an (Marot, *Oeuvres*), letra xeheetan, larrietan ez. Urte bat geroago Ramus gramatikariak (*Scholae grammaticae*, 1559) *j* eta *v* onartuko ditu, aurrerantzean “lettres ramistes” deituko baitira.³² Gorago esan dugunez, Chr. Plantin inprimatzaileak³³ eta Waesberghe eta Elzevier familiek grafia berriok zabaldu zituzten. Hauen ahaleginari esker, Frantzian 1680 ingururako gehienek idazten dute era modernoan.³⁴

³¹ P. Altunaren edizioa (1981), lehen zatia eskaintzen duena, darabilgu (38-62, 290-294, 390-394 orrialdeetako adibideak). Hitz hasieran: *vngui* (54) eta *vr* (62), sistema zaharraren aztarnak; *urrun* (42), *ustez* (52), *urrundua* (60), *ur* (60), *uda* (60), *urdiñac* (290), *urac* (290), *usainduren* (292), *urcotara* (390), *urcoac* (390), *utz* (390), *urricaldu* (390), *utciric* (390), *urricari* (394). Hitz barnean, berriz, beti *-u-*: *deuotionen* (46), *deuotionez* (48), *Inuidiosen* (54), *saluatçeco* (56), *fauoreaz* (58), *salua* (294), *deuotenenetan* (392), *trauauillu* (392), *deuotqui* (392), *fauore* (394), *fauoratçac* (394).

³² XVII. mendearen hasieratik, frantses ortografia berritu eta hobetu nahi dutenek bi bereziketak onartuko dituzte: Poisson (*Alphabet nouveau*, 1609) eta Le Gaynard-ek (*Aprenmolire*, 1609), esaterako, Ramus-en *j* eta *v* hartuko dituzte, *i* eta *u* letrak bokalak bakarriz izango direlarik. Antoine de Laval idazleak ere (1613 inguruan) kontsonanteentzat *j* eta *v* darabiltza. Ikus Brunot IV-1, 84 eta ond. Oin oharrak interesgarriak dira, bertan autoreen ortografiaren xehetasunak eskaintzen baitira.

³³ “Plantin, à Anvers, se réclamant explicitement de Ronsard et de Ramus, adopte le *j* dès 1555, début de sa carrière, le *v* pas avant 1561, semble-t-il (*Tresor des Amadis*, préface). Les oeuvres de Meurier et les *Dictionnaires français-flameng* de Meurier, Mellema, Sasbout, d’Arsy, publiés chez Plantin-Moretus et les Waesberghe à partir de 1557 et durant tout le courant du XVIIe siècle, contribuent à répandre l’usage du *j* et du *v* dans les impressions hollandaises, puis françaises. Les rapports entre Plantin et les imprimeurs français qui, comme J. de Tournes, utilisaient le *j* et le *v* depuis 1553 doivent avoir été étroits” (Catach 1968: 314).

³⁴ Mauconduit irakasleak (*Nova grammatica gallica*, 1678) lortuztat jotzen ditu bi bereziketak (HLF IV-1 137). Hasieran ia guztiek gaitzetsi zituzten bi berezikuntzetara ohitu direla dio Denis Vairasse d’Alais-ek 1681ean *Grammaire méthodique* eskuliburuan (HLF IV-1 114).

Dakigunez, ortografia arloan kontserbatzailea izan zen Akademia —aipa dezagun, bidenabar, Bossuet akademikoa zela—. Hala, hiztegiaren lehen edizioan (1694) onartu zuen ia berrikuntza bakarra izan zen, hain zuzen, *j* eta *v* erabiltzea, bai letra xeheetan bai larrietan (*HLF* IV-1 144). Baina, halarik ere, ez zituzten aintzat hartu alfabeto hurrenkeran. Horretarako, beste mende oso bat igaro behar. Azkenik, hiztegiaren bosgarren argitalpenean (1798) kontuan izan zituzten sarrerak antolatzean, eta orduan sartu ziren frantses alfabetoan, behin betiko (Catach 1968: 314).

Belapeireren liburuko testu frantsesetan *u* eta *v* bereizten dira. Hasierako bokala adierazteko, *u* erabili da: *une* (3), *un* (7, 11, 12, 167), *unaniment* (160, 161), *usage* (162). Hitz barneko /v/ kontsonantea *v* grafemaz jaso da: *Evêché* (3, 12), *Province* (3), *conserve* (3), *avantage* (4), *devoir* (10), *nouveau* (13), *suivant* (16), *recevoir* (160), *conserver* (161), *Avons* (162), *devant* (163).

Belapeirek zubereraz biak garbi bereizi arren, badira arau zaharraren hondarrak izan daitezkeen adibide batzuk, hala nola hitz barruan kontsonante balioa duten bost *u* hauek: I 22 *erreceuitu*, 73 *erreceui*, 90 *jaué*, 132 *conceuitu*, II 63 *Jauiac*. Lehen partean, gainera, kasu banaka batzuetan *V* dago *U* beharrean: *INDVLGENCIAC* (26); puntu baten ondoren letra larria duten *Vduri* (76), *Vrguillia* (54) eta *Vrriki* (66); eta, perpaus hasieran ez daudenez, berez maiuskularik ez dagokien *Vgurukiten* (48), *Vkenen* (23) eta *Vxartiac* (92). Bigarren partean honelako bakarra idoro dugu: *BURVILLAREN* (93). Gogora dezagun, bide batez, *U* eta *J* larriak oso berant sortu zirela eta inprimatzaileek tipo berriak grabarazi bitartean, oro har eta bereziki karaktere erromatarren kasuan, *I* eta *V* besterik ez zegoela tipografoen kutxetan.³⁵

2.6. <i> eta <y>

Bokala idazteko, <i> usatu zuen gehienbat (*indarra*, *ekarri*), baina ingurune jakin batzuetan <y> dago: bokal artean, behearanzko diptongo batzuetan eta maileguren batean. Bokal artean *y* agertzen da erregelartasun osoz:

Anaye (I 25), *Batheyiaz* (I 60), *cireya* 'zira + -a' (I 43), *diroya* 'diro + -a' (I 80), *Confrayer* (I 149), *gayan* (II 47), *hayec* (II 51), *theyu* (II 21), etab.

Hitz amaierako diptongoetan ere maiz aski ageri da letra grekoa. Zenbait hitzetan, -y duen forma da bakarra edo, gutxienez, nagusia: *bay* (hainbatetan *bai*), *gay*, *exay*, *Ama guey*, *ginguey*, *sey* (behin *sei*), *odey*, *Hirouroguey*.³⁶ Beste batzuetan, ostera, -i

³⁵ "La minúscula cuenta [Leizarragaren garaiko testuetan] con dos tipos más, puesto que S y V se diferencian en *f* y *s* por un lado y en *v* y *u* por otro" (Schuchardt 1988: 937). A. Wechel inprimatzaileak *U* eta *J* 1559tik ditu (Ramus, *Scholae grammaticae*); baina J. de Tournes eta Ch. Plantin-ek ez dituzte 1572 arte grabarazten. Hasieran *U* larria borobila eta gaizki egina zen, Garamont-en alfabetoan ikusten denez, 1561 inguruan (Catach 1968: 310). Beranduago ere hainbat ediziotan letra larriak eta xeheak ez doaz elkarrekin. 1630ean Elzevier inprimatzaile holandarrek *u* eta *v* bereizten dituzte, eta kontsonantea *j* idazten dute, Barclay-ren *Argenis* inprimatzean, baina letra larrietan ohitura zaharri eusten diote (*HLF* IV-1 120, 2. oh.).

³⁶ *Bay* (I 18, 30, 30, 30, 31..., baina *bai* I 21, 21, 85, 93, II 37), *gay* (I 152, II 47, 47), *exay* (I 65, II 33, 49), *Ama guey* (II 95), *ginguey* (II 15), *Sey garren* (I 43, 96, 96, 96...), *sey* (I 57, II 44, baina *sei* II 8), *odey* (II 68), *Hirouroguey* (I 111, 123, 123).

gailendu da: *berroguai* (*berroquey* ere bai), *hoguei* (*hoguey* ere bai), *HAMASEI*, *orai*, *Confrai*, *otboi* (bitan *otboi*).³⁷

Hitz hasierako edo barruko diptongoetan, berriz, *i* dugu kontsonante aurean: *Ainguriac*, *baitaduzca*, *aitcnetic*, *sordeix*, *gaiberditan*, *saibexa*, etab. Izen bereziek grafia aldagaitza izan ohi dute, eta halakoek letra grekoa izan dezakete ingurune horretan: *BELAPEYRE* (I 1, 11, 17, 26, II 3, 6); behin bakarrik *BELAPEIRE* (amaierako orrialdean, hain zuzen). *Moyssa-* (I 119, 143, II 29); cf. Boss *Moïse*.³⁸

Maileguren batek *y* etimologikoa du inoiz. Belapeirek *Egyptaco* (II 73) idatzi zuen behin, frantsesez bezala (Boss *Egypte*), baina gainerakoetan *Egipta-*.³⁹ Haren testuan lau aldiz *mysterio* ageri da (Boss *mystere*), baina *misterio* da nagusi.⁴⁰ Bossueten *myrrbe*, *Martyr*, *Martyre* eta *Apocalypse* itzultzean, *i* hautatu zuen liburuaren bigarren zatian: *mirra* (25, 25), *martir* (62, 120, 123...), *martirio-* (122, 123), *Apocalipsaren* (116).

Belapeireren *y* hori, azken buruan, frantsesari hartua da, egongune beretan azaltzen baita mintzaira horretako idazki askotan. Frantsesez, XIII. eta XIV. mendeetako justizi paperetan ugaldtu zen letra grekoa,⁴¹ eta inoiz baino arrakasta handiagoa erdietsi zuen XVI. ean. Batzuetan letra etimologikoa edo da: latinak maileguetan atxiki zuen *y* grekoari⁴² frantsesak ere eutsi zion. Zenbaitetan bi *i*-ren balioa du (*royaume*). Anitzetan, aldiz, aztura grafiko batzuen hondarra besterik ez da, jada idazkera edertzea beste zereginik ez duena. Bere formagatik letra hau aise bereizten da eta, horren ondorioz, *ay*, *oy* eta *uy* grafien bigarren elementua garbi markatzeko erabiltzen zuten idazle askok XVI. mendean, hitz bukaeran: (*ie*) *croy*, (*ie*) *doy*, *ennuy* tankerako formetan funtzio diakritikoa zuen, hor silaba bakarra zegoela erakusten baitzuen (Biedermann-Pasques 1992: 239).

³⁷ *berroguai* (I 140, 144, 149, 149..., baina *berroquey* I 35, 110, II 73), *hoguei* (I 21, 26, 80..., baina *hoguey* I 26, 34, II 35, 118, 119), *HAMASEI* (I 69, 135, II 70), *orai* (I 21, 21, 42...), *Confrai* (I 147), *otboi* (I 55, 69, 93..., baina *otboi* I 74, 74).

³⁸ Egun ere *Moïse* idazten dute frantsesez (*o-i* ahoskatu beharra adierazten du dieresiak).

³⁹ Bp *Egiptaco* (I 84), *Egiptarat* (II 32, 32), *Egiptaric* (II 33, 56), *Egiptan* (II 103) eta *Egipcienen* (II 103). Boss *Egypte*.

⁴⁰ Cf. Bp *mysterio* (II 27, 54), *mysterioac* (II 53), *mysterioz* (II 52). Dena dela, *misterio-* nagusi da (28 agerraldi zenbatu ditugu): I 24, 39, 43, 76, II 5, 14...

⁴¹ XI. eta XII. mendeetako "chanson de gestes" haietan, *y* itxura arrotzeko hitzek dute soilki (Burney 1970: 9-10). XIII. eta XIV. mendeetako justizi paperetan, berriz, asko ugaltzen da:

"... l'écriture caroline arrondie fait place à la gothique anguleuse. Les calligraphes s'appliquent à rendre les lettres uniformes: des jambages raides et peu différenciés se suivent en longues files bien alignées. L'écriture cursive des scribes est encore bien moins lisible [...]. Toujours est-il que les écrivains français, réputés pour leur grimoire, sont obligés d'user d'un certain nombre d'artifices pour pouvoir se relire. Quelques-uns sont passés dans notre orthographe: le point sur l'i existait; mais, surtout dans des groupes comme *mi*, les scribes préférèrent le remplacer par un *y*, plus lisible, ou plus décoratif. Exemple: *amy*" (Burney 1970: 14).

⁴² "... l'alphabet latin classique comprend, vingt-et-une lettres, A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X, auxquelles s'ajoutent deux lettres grecques, Y et Z, introduites pour la notation des mots d'origine grecque et réservées, en principe, à cet usage" (Desbordes 1990: 173). Latinez "la lettre *y* ne se rencontrait que dans des emprunts grecs; elle représentait l'upsilon et se prononçait comme lui dans la bouche des lettrés, [y]. Le peuple en faisait soit un [i], soit un [u]. Ex.: *lyra*, prononcé [lyra] par les lettrés, mais [lira] ou [lura] en latin vulgaire" (J. M. Pierret 1985: 136-137).

Inprimatzaileen artean, Estienne boteretsuak *y*-ren aldekoak ziren, jatorria gogorazten zuelako. Letra greko honen aurkako jarrerak izan baziren ere,⁴³ XVII. mendean *y* idazten jarraituko dute gehienek. Akademiak, gainera, eutsi egin nahi zion, bere balio guztiekin eutsi.⁴⁴ Beranduago, hiztegiaren hirugarren agerraldian (1740), akademikoek murriztu egin zuten erabilera:

Nous avons [...] mis un *i* simple à la place de l'*y* partout où il ne tient pas la place d'un double *i* ou ne sert pas à conserver la trace de l'étymologie (*cecy, moy, gay* s'écriront désormais *ceci, moi, gai*) (in Burney 1970: 28).

Belapeireren liburuko hiru izkribu frantsesetan, bokalarTEAN *y* dago normalean: *ayant* (5, 157), *renvoyées* (5), *payer* (6), *Cour laye* (11), *Royaux* (11, 12), *envoyeront* (13), *moyen* (156)... Askotan bi *i*-ren balioa du (*ayant, renvoyées*). Hirugarren pertsona pluralaren zenbait adizkitan, aldiz, *i* dator bokalarTEAN: *soient* (7), *avoient* (156, egungo *avaient*), *commettoient* (157), *étoient* (158)... Testu batean *Pays* dago (156, 159), baina beste bietan *païs* (3, 7, 11, 12).

Grekeratiko hitzetan *y* atxiki da: *Syndic* (6, 160), *Mysteres* (7, 8, 12), *Synodales* (7), baina *Sinodaux* (12). Azkenik, hitz bukaeran *oy, uy, ey* eta *ay* agertzen dira:

Roy (6, 15), *soy* (12), *foy* (161), *quoy* (167); *le Puy* (6), *luy* (158), *iceluy* (6), *celuy* (166, 167), baina *icelui* (7), *celui* (13); *DE BISQUEY* (11); *May* (12, 13, 166). Izen berezietan, hitz barruan ere azaltzen da letra grekoa: *BELAPEYRE* (3), *de Behery Bayle* (13), *MAYTIE* (166).⁴⁵

Horrenbestez, agerian dago Belapeireren idazkerak frantsesean duela oinarria. Leizarragaren *Testamentu Berria*-n *y* ingurune beretan aurkitu zuen Schuchardtek (1988: 939-940); alegia, bokalarTEAN, hitz amaierako diptongoetan eta mailegu grekoetan.

Bukatzeko, aipatuko dugu inoiz <j> azaltzen dela [i] balioarekin. Katixima honen lehen zatian, bost alditan <j> grafemak bokala irudikatzen du: *jçan* (I 32), *gueçurtj* (I 47), *espjritu* (I 53), *Prjmiciac* (I 113) eta *Jgantetan* (I 26); azken honek letra larria du, baina berez ez dagokio, ez baitago puntu baten ondoren, baina bai perpaus barrenean. Adibide bakan horien arrazoia inprimatze baldintzak izan litezke; gogoan izan tipoen kopuru mugatua, eskasia. Bigarren zatian, *I.* asko eta asko daude ihardesteen hasieran ezarrita, eta, beraz, bi *J.* bakartu haiek (22, 62), behintzat, inpri-

⁴³ Brunot-ek (*HLF* IV-1) hainbat berri dakar. XVI. mendean, Meigret-en jarrera gaindituz (103), Ron-sard idazleak bere olerkietan (*Odes*, 1550) *y* guztiz baztertuko du (112). XVII. ean L'Esclache-k (*Vé-ri-tables règles de l'ortographe française*, 1668), besteak beste, *y*-ren ordeaz *i* idaztea proposatzen du (99, 1. oh.). Richelet hiztegi-gileak (1680) *i* jartzen du letra grekoaren lekuan, d'Ablandcourt eta beste zen-bait idazle ospetsuren ereduari jarraituz (116).

⁴⁴ Ortografia ofiziala erabakitzeko bilereetan, ortografia berriaren zaleak nagusi ziren bilkura batean, *y* guztiak kendu zituzten, *y* adberbiokoa izan ezik. Baina laster aldatuko da Akademiaren iritzia: *toy, finy, celuy* eta antzekoen *y* beharrezkoa da (*HLF* IV-1 107). Akademiako guztiak ez datoz bat. Dan-geau-k bi *i* ahoskatzen direnetan bakarrik gordetzen du *y* (*royaume*) eta, gainerakoetan, grekeratikoak barne, *i* idazten (Brunot IV-1 146).

⁴⁵ Beste gutxi batzuetan ere badago *y* testu frantses hauetan: *y* adberbioa; *cy-dessus* (7), *cy-devant* (13, 163), *cy-bas* (162); *ensuivy* (5).

matzean aldatuak dirateke. Edozein modutan, agian Belapeireren eskuak paratu zituen bost *j* haiek. Izan ere, oraindik *i* eta *j* ez dira zeharo bereizitako bi letra.⁴⁶ *J* frikari ahostunaren <*i*> eta <*j*> grafemez, ikus 4.4.1.

2.7. Hiatoak. Bokal elkartzeen idazkera

2.7.1. -e + a → -ia

Zubererazko literaturan, errotuta dago *ia* idazteko ohitura.⁴⁷ Belapeirek salbuespenik gabe agertzen ditu, bai deklinabideko aldaketa (*Leguiaren*, *eçagutcia*, *gossian*), bai aditzari atzizkiak ezartzean gertatua: konpletibozko *-ala* (*datiala* I 20), erlatibozko *-an* (*daudian* I 20), denborazko *-anian* eta *-ano* (*datianian* I 24, *diratiano* I 24). Galderazko *-a* atzizkia erantsitakoan ere *-ia* sortzen da: *diratia* (I 39), *guitakia* (I 79), *daitia* (I 79). *Galileaco*, *Judeaco* eta *Judean* grafiek ez dute [ia] ezkutatu, izenak *Galilea* eta *Jüdea* dira eta; beste atal batean ere ikusiko dugu morfema barruan ez dagoela aldaketarik: *espiritual*.⁴⁸

2.7.2. <oa>

Belapeirek ez dio inoiz *-o* + *-a* elkarketari <oua> grafia eman. Kasuotan agertzen da *oa*: izen-oinak mugatzailea hartutakoan (*galtboac* I 88, *ondocoa* II 121); egungo *-gua* atzizkia (Lrq) *-goa* da testuan: *lagungoa* (I 97), *Arartegoa* (I 88), *aurbidegoa* (I 147), *Mayasurugoa* (II 35), *jakilegoa* (II 116); bada *-oa* amaieradun hitz bat: *khoroa bat* (II 48).

Aditzari galderazko *-a* atzizkia jarritakoan ere *oa* da emaitza grafikoa: *Badagoa* (II 82), *derioa* (I 102), *guiniroa* (I 126); bestelako atzizki bat erantsitakoan ere bai: *guitiroana* (I 139, erlatiboa), *dagoan beçala* (I 71), *ditiroala* (II 69, konpletiboa); *eztiroan* 'diro + -an' (II 78). Hona lehenaldiko zenbait adizki: *baitçagoan* (II 25), *baitcioan* '*-io' (II 28); *joan* eta *eroan* aditzen formak: *doa* (II 51), *goatça* (II 61), *joaitia* (II 86), *eroan* (II 16), *baitaroagu* (I 84). *Jubileuac* (I 55) da [ua] ebakera erakuts dezakeen lekuko bakarra, azpian *Jübileo* + *ak* badago; alabaina, ez dakigu hitzoina zein den, *jubileo* ala *jubileu* (OEH-ko informazioak ez du kasu honetan askorik laguntzen).

2.7.3. <oe>, <oue>

Egileak idazkeran behin bakarrik jaso du *-o* + *e* → *ue*, egun ohikoa: *gaistouen* (I 58). *Jubileüez* (I 55) ere aldaketaren lekukoa izan daiteke. Beste guztietan *oe* edo,

⁴⁶ Bidenabar, gogora dezagun *Charlemagne* pastoralaren bi eskuizkribuetan (c. 1800), *i* bokala irudikatzeke, hitz hasieran *j*- ezartzen dela (*jcaratu*, *jstantian*) eta gainerako inguruneetan *i*, inoiz *y* (Oihartzabal, *Xarlem*, 118). *Jean de Paris* pastoralaren A, B, C eta D eskuizkribuetan ere *j*- agertzen da hitz hastean: *Jnfanta*, *Jkboustera* (Mozos 1994: 44, 51, 55 eta 59); antzerki lan hauen eskuizkribuetan ohitura hedatua ei da (G. Bilbaok zuzenean esana).

⁴⁷ Belaren atsotizetan, hala ere, *-ea* eta *-ia* txandakatzen dira: 27 *Gossia*, 43 *umia*, 44 *umiac*; baina 30 *oustegabearen*, 31 *luzea*. Zalgizek *-ia* idazten du: "Respecto a *-e* + *a* art., Sauguis representa gráficamente la realización suletina *-ia*, cosa que no hace Oihenart. Así, 2 *berciari* (pero *berceari* en el comentario del n° 1), 21 *gortia*, 31 *abatiari*, 33 *emaztia*" (Sarasola 1983: 187).

⁴⁸ *Galileaco* (II 24, 29, 33), *Judeaco* (II 48, 118) eta *Judean* (II 33). Ikus Oihartzabal, *Xarlem*, 174. aha-paldiaren oh. 'Jüde + a + n' ere proposatzen du, bigarren hipotesi bezala, herrialde izenei maiz *-a* ezartzen zaielako ('Biaro + a + n').

inoiz, *oè* dugu: *aboetario* (I 83) *gachoen* (II 26), *haboroëc* (II 40), *Cortecoeki* (II 48), *Paganoeer* (II 122); *kharioegui* (I 100); *sorhoetaco* ‘Sohütako’ (I 21); *dagoelacoz* (I 38). Hona joan aditzaren zenbait forma: *doen* ‘doa + -en’ (I 22), *doëla* moduzkoa (II 61), *doenac* erlatibozkoa (I 145); cf. *doan beçala* (I 120). Belapeireren garaikideek azken bi sailotan *-ua* eta *-ue* ahoskatzen zutelako hipotesia landu dugu fonologiari buruzko artikuluan (ikus han 7. atala).

2.7.4. -ü + a, e → -ia, -ie

Aldaketa bokaliko hauek erregularki markatu ditu: *saintien*, *dohaxietan*, *Apostolietc*; *Apezcupiac*, *espiritiac*, *maniac*. Aditzari erlatibozko atzizkia, konpletiboarena nahiz galderazkoa erantsitakoan ere *ia* idatzi ohi du: *diana* (I 21), *diala* (I 65), *duguia* ‘dügü + a’ (I 67),⁴⁹ *dutia* (II 8). Bestalde, *espiritual* (I 18, 19), *actuala* (I 52, 53) eta *habituala* (I 138, 139) maileguk <ua> dute, ahoskatu ere *üa* egiten bide zelako.⁵⁰ Gogora deklinabidean eta aditz-jokoan gertatzen dela batez ere aldaketa.⁵¹ Hitz batean bakarrik aurkitu dugu <uya>, baina agerraldi guztietan: *suya* ‘sü + -a’ (ikus I 84, II 74, 114, 114). Aldaketa honen tarteko urratsaren erakusgarria da ohiko adibide hori (ikus Gèze 1873: 20 eta Lafon 1962: 86).

2.8. Bokal sudurkariak

Zubererak bokal sudurkari ugari izanagatik (ingurune fonetikoak sortuak nahiz mailegatuak), literatur tradizioan sudurkaritasuna idatzian ez jasotzeko joera izan da nagusi (ikus Oihartzabal, *Xarlem*, 118). Belapeirek ez du bokal sudurkariak bereizteko inolako zeinurik, nahiz eta halakoak ahoskatuko zituen (ikus fonologia 1). Garai hartan sudurkaritasuna adierazteko ez zegoen, egon ere, zeinu egokirik.⁵² XVIII. mendean, Joan Felipe Belako Zaldunak bere hiztegian han-hemenka, ez erregularki, sudurkaritasuna seinالاتu zuen, bokalaren ondoren *n* jarriaz: *anharra* ‘errieta, liskarra’, *anhatia*, *chanhatu* ‘garbitu’, etab.⁵³ Jusef Egiategik ere *Lehen liburria edo filo-*

⁴⁹ Adibide honetan, <gu> digrama [g] soinuaren ordezkarria da, bestela *duguya* idatziko luke Belapeirek, bokal artean beti *y* ezartzen baitu.

⁵⁰ OEH-ren transkripzioetan *üa* jartzen dute: *habitüala* (s.v. *balios*, *Grazia habitüala hanitz balius den gaiza deia?* *CatS* 63) eta *aktüal* (*aktual* sarreran, zubererazko adibideetan).

⁵¹ Lafonen arabera, “uniquement au cours de la déclinaison et de la conjugaison” (1962: 85-86). Mitxelena- ren ustez, “sobre todo en la declinación y conjugación” (*FHV* 121). Oihartzabalek dioenez, *Charlemagne* pastoralean *-a* aurreko fenomeno hau markatu egiten da, *continuatü* bezalako mailegu berrietan izan ezik (*Xarlem* 118, 3. oh.). Baina halako maileguetan ahoskatu ote da inoiz [ia]?

⁵² Bizkaiera zaharreko autoreek ere izan zituzten sudurkaritasuna irudikatze zailtasunak. Zenbait testutan ez zen markatu (*Refranes y Sentencias*-etan, esaterako). Tildeaz baliatu ziren batzuetan Garibai eta Capanaga, baina zeinu hori ‘bokala + n’ taldearen laburdura ere bazenez, ez zen guztiz egokia. Bestalde, Garibaik *miña* eta *arrayna* (Cc 79 esk.) idatzi zuen; baina *miia* eta *arrayac* ere bai (G. 139 esk.); ikus *FHV* 48 eta ond.

⁵³ “Bokalen grafian da guri buruzagi, zeren zubereraren bokal sudurotsdunak idazten baititu. Halere bere sistema ez da Egiategiren tildea bezain ona ez baitu *an* silaba eta *a* sudurkaria bereizten, *gincoa* ta *anharra* idazten duelarik. Halaxe *i* sudurkaria *in*, *a* sudurkaria *an* idatziz entzuten zuena aldatzera saiatu zen, baina *u* sudurkaria *oiü*, hala nola *ostoiia* [‘feuille’], *mourroiña* [‘garçon’]” (Peillen 1983: 127-128). Ez dugu uste dieresiaren bidez Belako Zaldunak bokal sudurkaria adierazi nahi duenik. Frantses ortografiaren historian ez du halako baliorik hartu inoiz. *OthoiCant* eta *CatOlo2* izkribuetan, esaterako,

sofo buskaldunaren ekbeia lanean (1785) bokalen sudurkaritasuna jaso egin zuen. Peillenek dioenez (Egiat 11), “*inbarrausi, inbesi* idazten du gure sudurreko *i* adierazteko”.⁵⁴

3. Diptongoak

3.1. *au* > *ai*

Zubererazko *au > *ai* aldaketa islatu egiten du grafian:

aibarian (II 118), *aïço* (I 56), *Batbeyatcen ait* (I 61), *gay* (I 152), *gaiberditan* (I 32), *Gaiberdiz* (I 73), *baitatu* (II 7), *irailiz* (I 102), *irailteco* (I 99), *laida* (I 130), *laidorio* (I 134), *irain* (II 79), *iraiteco* (I 127), *iraiten* (I 55); *belhag-
nez* (I 125), etab.

Ay / *ai* (*gay* / *gaiberditan*) aurkaritza grafikoaz ikus 2.6. Zubereraren berezitasunei muzin eginda, behe-nafarrera eta lapurtera kontuan dituzte Oihenartek eta Zalgizek eta, hala, *au* idatzi ohi dute. Baina Bela, *Pronus* eta Jacques de Maytie lekukoek —Belapeireren antzera— bertako ahoskera dakarte: *ai*.⁵⁵

3.2. *ai* / *ei*

Bi txandakatze daude. Lehenik, aditzari eratziki aurrizkia *bai(t)*- da testu osoan (*baicutie, bainiz, baitciren, baitericu*),⁵⁶ baina birritan *beit-* idatzi zuen autoreak: *irudi*

<oua> eta <oüa>, <oue> eta <oüe> txandaka agertzen dira eta balio bera dute. Larrasquetek *osto* ino-lako bokal sudurkaririk gabe dakar hiztegian. *Murruña* hitzean, kontsonante sudurkaria hor dagoenez, ez bide dago fonema sudurkaririk (fonetikoki kontsonanteak bokala sudurkarituko du, besterik gabe). *Bilboüa* (131), Larrasquetek [bílho] dakar. *Phozoüa* hitzean (144) badugu *u* sudurkaria (cf. Lrq *phozü*), baina ez da izango dieresiaren egitekoa hori adieraztea. Belako Zaldunak zalantza egiten du -o amaieradun hitzei mugatzailea ezartzean: -oa (*caparrondoa*, 130), -oüa (*ostoua*, 134) nahiz -oua (*erhoua*, 134).

⁵⁴ Belako Zaldunaren hiztegiari egin hitzaurrean, Peillenek dio Egiategik tildea darabilela bokalen sudurkaritasuna adierazteko (ikus aurreko oharra), baina Egiategiren liburuaren hitzaurrean ez da halakorik aipatzen. Bestalde, Peillenek, grafien azterketarik eman gabe eta aldaketaren xehetasunak adierazi gabe, testua grafia modernoan eman duenez, ezin ditugu jatorrizko grafia aztertu. 36. orrialdean eskuizkribuaren zatitxo baten argazkia eskaintzen du, eta 37. can zati horren transkripzioa. Peillenek aldaketak egin ditu: jatorrizkoan *Estiëlaric* dago, edizioan *etzielaric*, inolako oharrik ezarri gabe; jat. *gendé guzia*, edizioan *jende güziak*; jat. *minkaitz-Etzaz*, edizioan *minkaitzentzaz*; jat. *jaunavê kbortian*, edizioan *Jaun kbortian*. Edizioak ez dirudi, beraz, fidagarri.

⁵⁵ Cf. *OihHitz*: *anhari, ganza, gan, auzo, belhaun, iraute* (baina zubererazko *iraite* ere bai behin), *lauda*; Zalgize *gauberdirano* (33. ats.). Mitxelenaren ustez (FHV 152), *biláñ izan beharko luke zubererak, inon aurkitu ez duen arren (OEH-k ez dakar zubererazko adibiderik; Chahoren hiztegian *bileñ* agertzen da: “ce mot est du dialecte navarro-souletin”); Zalgizek *vilaiaren* dakar (21. ats.), eta Oihenartek *bilaun* (367, 496 eta 688. ats.) idatzi zuen. Bestalde, honako lekuko hauek bertako ebakera erakusten dute: Bela *laydadi* (29. ats. *Hiladi, laydadi*); *Pronus, gaicen, irainen...* (ikus Agirre 1998a: 7); Maytie *iragnen* (*CarOlo* 10, 43), *baitatcen* (10), *gay* (12), *irailliric* (39), *gayça* (41), *laydatcen* (54).

⁵⁶ Bidenabar, gogora dezagun hau: “los escritores septentrionales y navarros reflejan en general en la escritura los fenómenos de acomodación de *bait-* al verbo conjugado, los mismos que se producen al contacto con la negación” (OEH, s.v. *bait-*, 703).

beitçaicu (I 19) eta *iraiten beitsian* (II 54). Bigarrenik, bada beste bitasun bat: *domi seinthoreren* (I 26) / *Domi sainthoré-* (II 125, 126, 127).

Bestalde, zenbaitetan *ey* darabil: *ginguey* (II 15), *Ama guey* 'ama izango dena' (II 95) eta abar, nahiz eta euskaraz *gai* izan forma hedatua. Beste zenbaitetan *ai*: *baitban* (I 84, 96); *baicic* (I 25, 30, 31...), *baici* (I 86); *sainta* (I 33, 37...), *saintu* (I 25, 38...); *bilaici-* (I 51, II 40); *laixi* (I 40), *iaistia* (I 148); *iraici-* (I 118, II 79);⁵⁷ *Jaiki* (I 127), *jaikiten* (II 109).

Izan, *nor-nori* lehenaldiko adizkiek *-ai-* dute idazki honetan, zubereraz ohikoa besterik bada ere: *çayon* 'zitzaion' (II 34, 45), *baitçayon* (I 85), Intxauspe *zéyon*; *etçaitçon* 'ez zitzaizkion' (II 45), *baitçaitçon* (II 74), Ip *zéitzon*; *çayen* 'zitzaien' (II 47, 72, 73), Ip *zéyen*; *çaitcen* 'zitzaizkien' (II 68), Ip *zéitzen*.

3.3. *au*

haurra (I 61), *cibaurc* (I 49), *LAUR GARREN* (II 16), *auberretan* (II 20), etab. Dip-tongoaren bigarren elementua *u* denean, zubereraz ez da <ou> paratu, <u> baizik. Oihartzabalek esan bezala, *aü*-rik ez den heinean idazkera honek ez du zailtasunik sortzen.⁵⁸

Sistema okzitaniarrean *au*, *eu*, *iu* diptongoak <au>, <eu>, <iu> irudikatzen zituzten: *huganaut*, *natin*, *deus*, etab. Belapeireren garaiko testu biarnesetan hori da idazmolde arrunta. Geroago, XIX. mendean, frantses ortografiak eraginda, *huganaout*, *natiuous*, *deous* edota *huganaüts*, *natiüts*, *deüts* tankerako grafiak ugarituko dira, ortografi erreforma iritsi bitarte.⁵⁹ Belapeirek *au* idazten du, dieresirik gabe; behin *Archelaiüs* eman zuen (II 33), Bossueti jarraikiz (*Archelaiüs*); <eu> diptongoari, berriz, gehiagotan ezarri zion dieresia.

3.4. <eu>, <eü>

Belapeirek bi grafia horiek darabiltza: *Eucaristia* (II 76), *Eucaristian* (II 95), *Jondané Mateu* (II 117); lehen zatiko *deus* (52, 73), *ezdeus* (111, 145), *ezdeusetaric* (135), *ezdeusetic* (29) formek ez dute dieresirik, baina bigarren partean dieresidunak gailendu dira (*deüts* 8, 75, *deüsi* 68, *deüsec* 78, *deüseré* 103, *ezdeüsen* 57, 101, 115), bestelakoak ere badiren arren (*deus* 8, 115, *deuseré* 35). Ez zuen behin ere *eou* idatzi eta, horren ondorioz, ez dakigu noiz *eu* eta noiz *eü* irakurri (ikus fonologia 6.3).

⁵⁷ Cf. FHV 104: *iraitzi* 'arrojado' (Leiç.) / *ireitzi* (Oih.).

⁵⁸ Cf. *Xarlem* 119. Lafonen arabera (1937: 76) *a-ü* bada ("*au* est parfois devenu *abü*, ou même *aü*, dissyllabe"), baina ez du adibiderik ematen.

⁵⁹ M. Grosclaude-k Fondeville-ren poemari egindako iruzkinetan zera dio: "Le système graphique de la 'koinè' occitane ne se maintient plus guère chez lui que dans l'écriture des diphtongues (*autes*, *natin*, *huganaut*, *deus*, etc.). Cela évite à notre auteur de tomber dans certaines cacographies fantaisistes qu'on verra fleurir au 19e siècle avant la réforme félibréenne (*aoutes*, *huganaout*, *deous*, *natiuous* ou *aütes*, *huganaüts*, *deüs*, *natiüts*, etc.)" (*Langue béarnaise*, 120). Lespy (1880: 36-37) *au*, *eu*, *iu* idaztearen alde eta dieresiaren aurka dago.

4. Kontsonanteak

4.1. Herskariak

4.1.1. /k/

Hitzaren azken buruan eta kontsonante aurrean <c> agertzen da: *abereturic*, *ague-riric*, *abalac*, *açotiac*, *adelaturic*, *abalic*; *Doctoreki*, *doctrina*, *sacratia*, *sacrificio*, *Soudiacre-tarçuna*. Badira bestelako adibide apur batzuk: lehen partean *baicic*, erregela horren araberakoa, nagusi izan arren —*baicik* behin bakarrik azaltzen da (152)—, bigarrenan, alderantziz, *baicik* gailentzen da eta *baicic* behin ediren dugu (32).⁶⁰ Bigarren zatian ez dago erregelari ihes egiten dion beste salbuespenik. Aitzitik, lehenengoan bai: *bestagnik* (18), agerraldi bakarra liburu guztian; *iarraik* (*diçadan*) (130, 137), baina *jarraic* (25); eta *gaiçak* (153), baina beste guztietan *gaiçac*.⁶¹ Beharbada, *iarraik* grafian *iarraiki* formaren *-k-* atxiki nahi da.

Ondoko bokalari begiratuta, *ke*, *ki* idazten du; gainerako bokalekin *c* darabil:

- <cou>: *Eraousteco* (I 62), *eracoux* (I 29), *Iracourçale* (I 80), *iracourturen* (I 26), *Eraoustia* (II 112), *iracourtez* (II 119), etab.
- <cu>: *abolcu* (I 51), *Apezcupiac* (I 18), *arrancura* (I 23), *ascaczunteric* (I 63), *baitericu* (I 55), *nabi cuntia* (I 105), *dakizcun* (I 77), *hazcurre* (I 74), *ARTICULIA* (II 59), *baçaicu* (II 135), *baicutu* (II 22), *cericula* (II 45), *escugneco* (II 69), *miraculia* (II 24), *oberescu* (II 104), etab.
- <ca>: *abolcatcen* (I 22), *aldizca* (I 107), *amorecatic* (I 20), *arartecari* (I 42), *artecari* (I 63), *eracastia* (I 50), *estecatu* (I 98), *HAMECA* (I 56), *maradicatu* (I 97), *paca* (I 47), *uscara* (I 21), *Vicari* (I 19), *Amaticatu* (II 60), *arroccac* (II 49), *Avocatu* (II 67), *berecatia* (II 15), etab.
- <co>: *Açaroco* (I 28), *aitcineco* (I 20), *arhinceco* (I 21), *Bazco* (I 112), *cofessa* (I 47), *concencia* (I 67), *Confirma* (I 64), *consecratia* (I 64), *Conseilluco* (I 23), *consolatu* (I 93), *escola* (I 23), *Azkenecoz* (II 5), *Circoncisionia* (II 21), *Colore* (II 38), *cosia* (II 100), *PENTECOSTE* (II 73), etab.
- <ke>: *abalke* (I 125), *astizken* (I 110), *baituke* (I 125), *bake* (I 118), *errekei-tariac* (I 74), *eskerrac* (I 134), *gaistokeriac* (I 18), *oboinkeria* (I 101), *laket* (I 77), *Neskenegun* (I 143), *azken* (II 15), *dukegu* (II 107), *flakecia* (II 19), *nekeçu* (II 19), etab.
- <ki>: *adiskide* (I 56), *abalkiaren* (I 65), *Abolkia* (I 50), *alagueraki* (I 106), *algarreki* (I 27), *chotilki* (I 103), *badakit* (I 89), *badakigu* (I 84), *baikira* (I 52), *desakitcen* (I 92), *edekiten* (I 53), *eduki* (I 83), *eskiac* (I 119), *honkiten* (I 50), *egurukiteco* (II 90), *eretcbekiten* (II 32), *ideki* (II 49), *idoki* (II 57), *jaikiten* (II 109), etab.

Herskari arrunta *k^e*, *i* idaztea aukera berezia da: euskal testu zaharretako ohiko joe-ratik saihestea da hori. Bestalde, sistema ortografikoaren erregulartasuna erakusten

⁶⁰ *baicic* (I 25, 30, 30, 31, 37, 37, 39, 44, 47, 65, 73, 79, 80, 90, 92, 94...), baina *baicik* (II 26, 35, 35, 73, 78, 104, 112, 113...).

⁶¹ *gaiçac* (I 87, 100, 123, 128, II 20, 110, 128).

du ten adibide horien alboan, zenbait gorabehera aipatuko ditugu jarraian. Batetik, lehen partean, <ke> eta <ki> orokorren ordeztu <que> eta <qui> azaltzen dira bakanka (bigarrean ez dago halakorik):

duquegu (I 42), *ditçaque* (I 55), *laquetenic* (I 75), *ahalque* (I 97); *bequigu* (I 41, Gure Aitan), *ezquitçacula* (I 41, Gure Aitan), *çourequi* (I 42, Agur Marian), *daquianac* (I 60), *daquianaren* (I 57) —Materreri hartutako zati batean; cf. Mat. *iaquinaren*—, *iaquiteco* (I 23), *daquizcun* (I 124), *eduqui* (I 47, 7. manamenduan), *etchequiteco* (I 23), *bonqui* (I 106, 134), *bonquiguinac* (I 55, 136), *bonquiguiner* (I 84) —Materreri hartutako zati batean, agian haren grafien eraginez—, *bonquite* (I 97).

Gainera, behin edo behin *ka* dago: *askaci* (I 56), baina beste guztietan *ascaci*;⁶² *kaideran* (I 85), Gèze eta Lrq *kaidera*.⁶³ Bigarren partean, atzizki batek hirutan <k> du eta berezirik azaltzen da: *Laur Tempôra kal*, *saso kal* eta *Ourtbé kal*; gainontzekoetan, *aldical* eta horren tankerakoak ageri dira.⁶⁴ Behin *ko* dago: *ondokoetan* (II 16), baina gainontzean *ondoco*. Eta *ku*: behin *esku*,⁶⁵ baina hirutan *escu* (I 22, 44, 65).

Erdarariko hitzetan <ch> grafiari eutsi dio batzuetan, batez ere izen berezietan. *Jesus-Christ* eta *christiac* idazten du; *Joachim* (II 91), *Archelaüs* (II 33) eta *Cberubinez* (II 50);⁶⁶ cf. Boss *Joachim*, *Archelaüs*, *Chérubins*. Grafiaren *h* hori ebakitzen ez zenez, herskariaren <c> soila ere ageri da: *Arcangelia* (I 33, 68) / *Archangelïari* (I 68).⁶⁷ Idazkera etimologiko hauek frantsesaren ereduak dira. Izan ere, XVI. eta XVII. mendeetako frantses testuetan, grekeratiko hitz mordo batean *ch*, [k] ahoskatua, 'khi' grekoaren ordaina da: *archange*, *chrétien*, *Christ*; gauza bera jazotzen da beste jatorri batzuetako hitzekin: *Cherubin* (Grevisse 1970: 125).⁶⁸

Belapeire ez dator guztiz bat frantses grafiekin, *ke*, *ki* idazten baitu, nahiz eta *que* eta *qui* oso normalak izan bai *Catechima* baino lehenagoko euskal testuetan, bai garai

⁶² *ascaci* - (I 81, 82, II 32, 33...). Salbuespenean, *k* egoteak aurrekoa *s* borobila (eta ez luzea) izan dadin egiten du (ikus 4.3.2).

⁶³ *Jean de Paris* pastorealean (A esk.), 114. eta 115. ahapaldien arteko didaskalian *jar caideran* agertzen da.

⁶⁴ Orrialde hauetan dago *kal*: 87, 130 eta 131. Bestelakoak: *aldical* (I 131), *Astecal* (II 9), *eguncal* (I 100), *herrical* (I 119), *ourtheçal* (I 26), *Bestacal* (II 4).

⁶⁵ Orij. *es-* / *ku* (150); *s* borobila.

⁶⁶ *bechatien* (I 40, Credoan) forman, bestalde, badugu herskari aspiratua: *bebbatu* darabil gainerakoetan. Liburu osoan [kh] balio duen <ch> bakarra denez, bi aukera ditugu: eskuizkribuan hala idatzi zuen Belapeirek (Credoan ortografi aldaera askotxo dira, beste idazkiren batetik hartuak, itxura denez) edo tipografoak aldarua da.

⁶⁷ Antzeko txandakatzeak ditu Leizarragak: *Corazin* / *Chorazini*, *Aristarque* / *Aristarche*, etab. (Schuchardt 1988: 941).

⁶⁸ XIV. mendean hasi ziren frantses idatzietan *ch*, *ph* eta *th* etimologikoak jartzen grekeraren aspiratuetarako: Oresme-k *metaphore*, *phantasie*, *sepulchre* idazten du; baina gutxik segitzen du haren eredia (HLF I 537). XVI. mendean askotan ezartzen da *ch* (HLF II 121). Aspiraziorik ez dagoenez, idazkera fonetikoa nahi luketenak kexu dira; gainera, <ch> digrama, [ʃ] idazteko usatzen zen gehienbat. Akademia, ortografia ofiziala erabakitzen hastean (1673), *ch* etimologikoaren aldekoa da: *choeur*, *caractere*; baina ohiturak agintzen duenez, salbuespenak onartzen dira: *colere*, *escole*, *escolier* (HLF IV-1 107). Ikus gainera HLF II 104; IV-1 86, 2. oh.; IV-1 108. Cf. *Catechima*-rekin batera inprimatu frantses testuetan *JESUS-CHRIST* (3), *Chrétienne* (7), *Christianisme* (14), baina *colere* (156).

berekoetan. XIII. mendean frantsesak hiru aukera zituen, oren gainetik, /k/ fonemarentzat: *qu*, *k* eta *c* (*a*, *o*, *u* bokalen aurrean). Baina XIV.etik aitzina *k* ia desagertu egiten da, arrazoi etimologikoak direla bide.⁶⁹ XVII. mendean frantsesez, oro har, *c* ipintzen da aipatutako hiru bokalen aitzinean, hitz hondarrean eta kontsonante aurrean; ondoren *e* edo *i* gertatzen denean, berriz, *qu*.⁷⁰

Latin hizkuntzetako erregela hori hartu dute euskal egileek:⁷¹ Leizarragak sistema hori darabil, eta *k* grafemaz herskari aspiratua adierazten du⁷² (Schuchardt 1988: 941). *Pronus* liburuñoan ere *c* eta *qu* daude; testu honen berezitasuna, bestalde, herskari arruntak eta aspiratuak ez desberdintzea da (Agirre 1998a: 8). Belak atsotitzetan *c* eta *qu* darabiltza: 12 *maradicatuc*, 36 *escu*, 30 *ezcoïa*, 8 *choriendaco*, 9 *etchetaco*; 16 *eztaquique*, 17 *orequi*, 27 *jaqui*, 42 *laquet*, 32 *nequecia*; aspiratuak *k* grafemaz irudikatzen ditu: 13 *urkaçale*, 30 *karioenic*, 21 *lekuya*, 17 *ukenen*.⁷³ Belaren *eztakoussa* (2) eta *dakoussanac* (16) adizkietan <k> *kh* ote?⁷⁴

4.1.2. {kh}

Herskari aspiratu hau <kh> digramaz ematen du, ondorengo bokalari erreparatu gabe. Horrela, *ch*-rekiko nahasketa saihesten du. Aurrerago zehaztuko ditugun zalan-tza batzuk gorabehera, sistematikoki jaso du aspirazioa. Dotrina honetan <kh> duten hitzak oro Gèzeren hiztegian eta Larrasquetenean begiztatu ditugu eta adostasuna ia osoa da. Baina *pakhu* (I 98) eztabaidagarria da, hitzaren hasierako bi silabak herskari "aspiragaiz" hasten direnean lehenengoak baitu lehentasuna (FHV 212); cf. Lrq eta Gèze *phakü*. Belapeirek ez du behin ere [ph] idatzian bereizi (ikus 4.1.3), eta *p* horren *h*-a bigarren herskariari pasa dio, inondik ere; *OihoiCant* liburuxkan, non

⁶⁹ Latinez K baztertu egin zuten: "Les latins constatent qu'il y a dans leur alphabet deux lettres de même valeur, C et K. Sauf exceptions qu'on verra plus loin, ils considèrent que K est une lettre inutile, dont on n'a pas à se servir et dont on ne se sert pas, en fait, dans la graphie. Ils savent cependant que la lettre correspondante de l'alphabet grec, le *kappa*, est de plein usage" (F. Desbordes 1990: 155).

⁷⁰ Ikus ditzagun "Declaratio" testuko grafiak. <c>: *capables* (6), *publication* (7), *conserve* (3), *encore* (4), *Cure* (3), *chacun* (10), etab.; *Languedoc* (6), *public* (11); *instructions* (3), *écrite* (4), *Decrets* (8), etab. <qu>: *qui* (3), *requisite* (8); *que* (3), *quelque* (4), *Evêque* (4), etab. *qualité* (8) hitzak latineko *qu*-gorde du; <qua> honen inguruan, ikus HLF I 543; L'Esclache-k *c* idatzi nahi zuen beti *a*-ren aurrean, *k* eta *qu* baztertua: *calité*, *catrième* (HLF IV-1 99, oh.). Frantsesez [k] fonema idazteko moduez, ikus Grevisse 1970: 60-62.

⁷¹ Lafonek dioenez, honako autore eta testu hauetan *c* eta *qu* (*que*, *qui*) daude: Leizarraga, *RS*, Etxepare eta Garibai (*Système* I 11).

⁷² Zuazok dio Iparraldeko idazle zaharrek *k* zerabilteela aspiratua idazteko, *c* edo *qu* grafemek adierazten zuten herskari arruntetik berezita. "K honetaz gainera baziren, dena dela, beste era batzuk leherkari aspiratua adierazteko: *cc*, *kh*, *qh*... Bata edo bestearen erabilera hitzaren barnean agertzen zen lekuak edo ondoren zegoen bokalak emana zetorren. XVIII. mendean bertan ere, dena dela, Iparraldeko idazle bakanen bat erabiltzen hasia zen *k* grafema leherkari arrunta adierazteko, hain zuzen ere leherkari hori *e* eta *i* bokalen aurrean gertatzen zenean, baina joera hori ez zen inola ere orokorra" (1988: 220, 3. oh.).

⁷³ Cf. *BpHizt*: *khario*, *lekhü*, *ükhen*; *Jean de Paris* A esk. 78 *urkhaturic* (90. ahap. ere *kh*); Gèze *urkhatu*.

⁷⁴ Cf. Leizarraga *ikbusi* I (*ba*)*dakusat* (FHV 213). Zubererazko testuetan *ikbusi* da partizipioa, baina ez dugu aurkitu laguntzailerik gabe jokarutako beste adibiderik (Intxauspe eta Gèzerengan ez da *ikbusi* agertzen "verbes irréguliers" deitzen dituztenen artean).

[ph] oso gutxitan markatzen baita, badira halako batzuk (*parkhamentia*).⁷⁵ Honako grafia hauek guztiak —besteak beste— bat datoz Gèze eta Larrasquet lexikografoen sarrerekin, herskari ahoskabearen hasperenari dagokionez:

akbitu (I 126), *alkhar* (I 95), *Arkba* (II 84), *arrekhbar* (II 33), *bakboitz* (I 32), *bekbaitz* (I 57), *bekhan* (I 19), *bekhatia gatic* (I 34), *bilkhura* (I 37), *ekharri* (I 122), *Ekhia* (I 84), *elkhi* (I 144), *erakhar* (I 22), *ikhar* (I 67), *ikhara* (I 45), *ikhas* (I 22), *ikhous* (I 29), *jokhatcia* (II 115), *khaldi* (I 65), *kbanderac* (I 141), *khantoren* (I 96), *kharioegui* (I 100), *kharrica* (II 61), *khecha* (I 128), *khetan* (I 145), *khoçutic* (II 92), *khoroa* (I 25), *khorte* (I 25), *khugnan* (I 120), *lekhu* (I 23), *likhitz* (I 96), *Lukhurariac* (I 100), *merkhatutic* (I 100), *okher* (I 147), *ukhatcen* (I 98), *ukheiteco* (I 116), *ukhuz* (I 73), etab.

Han-hemen *h* gabeko grafiaak atzeman ditugu:

1. <kh> beharrean <k>. Honako hauek ez dira adibide sistematikoak, aspirazioa markatzen dutenen aldaera soilak baizik: *bekatiac* (I 41, Gure Aitan), *bekatiem* (I 154), *bakboitz* (II 62), *elkheiteco* (I 127), *elkiten* (I 144), *Vkenen* (I 23), baina gainerako agerraldietan, *bekhatu*, *bakboitz*, *elkhi* eta *ukhen*. Bestalde, *bekaitzteria* (I 54), baina *bekbaitz* (I 57); *karioac* (I 21), baina *kharioegui* (I 100). Moldiztegiko hutsegiteak izan daitezke horietako batzuk: inprimatzerakoan *h* letra galduko zen. Liburuaren bigarren zatian halako bakarra agertzea (*bakboitz*) hipotesi horren aldekoa izan liteke, zati horretan okerrak urriagoak baitira lehenengoan baino.

Baina, guztiarekin ere, bigarren partean sistema finkoagoa du idazleak: garbiagoa da, esaterako, <k> grafemaren [k] balioa, ez baita <qu> ageri. Horregatik, Belapeireren segurantzarik ezaren ondorioa izan daitezke grafia horietako batzuk. Azken finean, lehen partean *que* eta *qui* noiz edo noiz itzuri zaizkionez, agian beste horrenbeste gertatu zaio sistema berean aspiratua adierazten duen *k* letrarekin. Izan ere, esan dugunez, egile batzuek —hala nola Leizarragak eta Belak— *k* darabilte herskari hasperenduna emateko.

2. Egun *kh*, Bp *co*: *contu* (I 25, 101, 149) eta *corpitça* —askotan agertzen dena (I 32, 36...)— beti halaxe azaltzen dira; cf. Gèze eta Lrq *khuntü*, *khorpitz*. Belapeireren testuan *chocooan* dago (I 143), baina Maisterrek (271, 386) eta Larrasquetek *xokho* dute (gainera, Lrq eta Gèze *zokho*). Badira bitasunak ere: *çoçaturic* (I 52) / *khoçutic* (II 92); *Cortecoeki* (II 48) / *khorte* (I 25).

3. Egun *khü*-, Bp *cu*:- *curutche* usu agertzen da eta beti *h* gabe; cf. Gèze eta Lrq *khürütse*.

4. Egun *kba*, Bp *ca*: *cantatu*, *-tzen* (II 18, 107), *incatcen* (II 115); cf. Gèze eta Lrq *khanta*, *inkhatz*. Lehen parteko agerraldi bakarrean *khantoren* (I 96) ediren dugu; bigarrenean, aitzitik, *cantoré* agertzen da hamahiru agerraldietan.

⁷⁵ *Orhoite eta cantica* liburuan, bigarren herskaria <h>duna duten grafiaak ageri dira; *p*- kontsonanteaz hasitako hitzak dira. Testuan [ph] oso gutxitan seinatzen da (oro har, *Paradussu*, *pena*, *pensamentuz*), eta adibideotan hurrengo herskariak jaso du *h*: *pakhu* (88), *pakhatu* (17), baina *pacatceco* (103); *parkhamentu* (19, 21), *parkhamentia* (20), *parkba eçaçu* (22), etab., baina *pharkamentiaren* (32); *parthi* 'banatu, zatitu' (29), *parthian* 'p(h)arte + -an' (7), baina *partituren* (74), *partiicen* (58); *poheriaz* (34), baina *photere* (9), *poteria* (5), *poterexu* (5), *poterexia* (32; 37 -*txia*). Aipatutako hitz guztiek *ph*- dute zubereazko testu eta hiztegiatan.

Azken hiru multzoetan ikusten denez, autorea zalantzan dabil, maileguen herskari aspiratua jaso ez jaso, bereziki hitz hastean datorrenean: zenbaitetan maileguaren grafia atxiki egiten du hasperena transkribatu gabe (*c-*), eta beste zenbaitetan bertako ahoskera islatzen du (*kh-*). Baina mailegu horietakoren bat euskararen erregela fonologikoei egokitu gabeko hitza izan liteke, hizkuntzan oraindik guztiz sartu gabekoa. Ikusagun zer dakarten *Catechima*-tik ahalik eta hurbilen dauden lekukoek:

Pronus testuan ez da inoiz [kh] bereizten eta, halatan, *corpitz-*, *corpitz-* agertzen da.

CatOlo dotrinan *khorpitz-* da guztiz nagusi⁷⁶ eta *corpitez* (5) salbuespen bakartua; *Kbontiareki* (91); *Kboçatu* (59); betiere *khurutche* (2, 8, 21, 26...).

OthoiCant liburuñoak⁷⁷ *corpitz* dakar (behin *corpitzça* 57); *contu*; *khorte* (65, 80, 100), baina *corthe* (94); *khurutche*; *khanta*, *khantaturen...* (36, 61, 79, 80), baina *cantica* (3, 36...)⁷⁸

Beraz, *CatOlo* eta *OthoiCant* liburuetan Belapeireren idazkian baino usuago ageri da *kh-*, aztergai ditugun hitzetan. Herskari hasperenduna ez seinaltzearen emaitza izan daiteke, beste gabe, *Catechima* eta *OthoiCant* testuetako *corpitz*. Kontuan izan beste sail batean Belapeirek ez duela [ph] *p* soiletik bereizten, eta *OthoiCant* izkribuan oso gutxitan egiten dela: <pph> eta <ph>, launa adibide (Agirre 1998a: 25).

Herskari aspiratuak paperean jasotzean behaztopa bihurriak izan zituzten gure idazle zaharrek. Idazkera erromanikoei jarraitzen zitzaizkienez, asmatu ezinik zebiltzan eredian ez ziren soinuak idazteko orduan. Iparraldekoek [kh] irudikatzean <ch>, esaterako, saihestu beharra zuten, digrama frantses hori *x* adierazteko usatzen baitzuten. Bide desberdinak hartu zituzten: Etxeparek <qh> (eta <cc>), Leizarragak eta Belak <k>, Axularrek eta Tartasek <kh> eta <cc>; Oihenartek nahiago zuen latineko *b* baztertu eta grekeraren tiletaz baliatu,⁷⁹ Voltoirek (1642) *c-b* idatzi zuen (ap. Schuchardt); *Pronus* liburuxkan, berriz, ez da hasperena adierazten.⁸⁰

4.1.3. {ph}

Herskari ezpainkari ahoskabeari dagokionez, ez du hasperenduna bereizten, <p> grafemaz ematen baitu: *aipatu*, *Apéz*, *apal*, *Apezcupiac*, etab. Gèzeren hiztegia eta Larrasquetena hartuta, aspiratuak zeintzuk izango ziren zehazten ahalegindu gara. Bi

⁷⁶ Ikus 15, 15, 17, 18, 18, 19... Behin edo behin, *korpitz* (100), *korpitzac* (33) edo *quborpitz(a)* (96, 97).

⁷⁷ Hona adibide batzuen agerraldiak dotrina honetan: *corpitz*, *corpitz-*... (4, 6, 7, 7, 8, 9, 9...); *contu*, *contia*... (14, 15, 71, 73, 76, 88); *khurutche*, *khurutchian*... (6, 8, 17, 19, 20...).

⁷⁸ *Jean de Paris* pastoralaren A eskuizkribuan, lehen 120 ahapaldietan hauek idoro ditugu: *khorpitzez* (74), *khorpitcian* (120) eta *khorteco* (97). Beranduagoko idazkietan betiere hasperenduna ageri da. *Khorpitz*: Ressegue (20, 37...), *IganPr* (9, 11...), *Mercy* (4, 21...). *Khontu*: Ressegue (15, 24, 29, 31...), *Mercy* (22, 26, 39, 39). *Khorte*: Ressegue (49). *Khantatu*: Ressegue (13, 33, 40, 48), *Mercy* (14, 16, 34...). *Khantari*: *Mercy* (36, 37).

⁷⁹ Aspiratuak idazteko arazoez mintzo zaigu Oihenart atsotitzen hitzaurrean ("De l'Orthographe Basque").

⁸⁰ Ikus Schuchardt 1988: 941 eta Lafon *Système*, I 11. Tartasi buruz, ikus Altuna 1987: 8. Belari buruz, ikus gorago. *Pronus* testuko grafiez, ikus Agirre 1998a: 8.

lexikografo horien arabera, ondoko formek, adibidez, herskari aspiratua ezkutatuko zuten grafian:

aipatu (I 21), *apal* (I 87), *Apéz* (I 72), *Apezcupiac* (I 18), *Apirillaren* (II 6), *apurbat* (I 136), *arrapiztia* (I 71), *ourchapal* (II 104), *paca* (I 47), *pacatcen* (I 55), *paradussia* (I 39), *parca* (I 74), *parcamentia* (I 38), *parte* (I 38), *parteliant* (I 40), *paussu* (I 134), *pena* (I 18), *pensamentuz* (I 68), *Pentecosté* (I 144), *peredikiez* (I 38), *perestu* (I 97), *peretcha çaletaric* (II 109), *peretchu* (I 103), *Petiri* (I 68), *pitz* (I 143), *piztu* (I 18), *potere* (I 39), *puntu* (I 24).

Cf. Gèze eta Lrq *aiphatü*, *aphal*, *aphez*, *aphezkiüü*, *aphirila*, *aphür*, *arraphizte*, *iürzaphal* (eta Lrq *iürzaphal*), *phaka*, *pharadiüsü*, *pharka*, *pharkamentü*, *pharte*, *pharteliant*, *phausü*, *phena*, *phentsamentü*; Gèze *Phentekoste*, Lrq *Pbintakoste*; Gèze eta Lrq *pheredikü*, *pherstü*; Lrq *pheretxa(tü)*, *pheretxü*, *Phetiri*; Gèze eta Lrq *phitz*, *phiztu*, *photere*, *phüntü*.

Hona bi hiztegieta [p] duten batzuk:⁸¹

apairu (II 40), *Apostolu* (II 9), *CAPITULIA* (II 7), *chipi* (I 22), *colpu* (II 50), *Emperadoriaren* (II 48), *Epistolaren* (I 119), *lurpé* (I 35), *pacencias* (II 124), *Pagano* (I 113), *Parropiaz* (I 23), *passione* (I 142), *Patriarca* (II 112), *peco* (I 25), *penitencia* (I 54), *permisione* (I 108), *persona* (I 30), *picarraituric* (II 49), *Populia* (I 120), *pot* (I 121), *Purgatorioa* (I 54).

Cf. Gèze *apairü*, Lrq *apaidü*; Gèze eta Lrq *apostolü*; Lrq *kapitülü*; Gèze eta Lrq *txipi*, *kolpü*; Gèze *emperadore*, *epistola*; Lrq *lürpe* (s.v. *lür*), *pazentzia*; Gèze eta Lrq *pagano*, *parropia*, *passione*; Gèze *patriarka*; Gèze eta Lrq *pe*; Gèze eta Lrq *penitentzia*; Lrq *permisione*; Gèze *persona*; Gèze eta Lrq *pikarra*, *popülü*, *pot*, *pürgatorio*.

Pronus izkribuan ere ez dago bereizkuntzarik (Agirre 1998a: 8). Hasperenduna ez adieraztea ez da inola ere idazkera hedatua. Batzuetan eman gabe utziko dute —Etxepare *Apezeq ez apezpicuq* 44, baina *apphez* 58—, baina ia denek dute hasperenduna markatzeko grafia bat edo bi: Etxeparek *ph* eta *pph*, Leizarragak *ph* (hitz hasieran) eta *pp* (bokal artean), Axularrek *ph* eta *pp* (Schuchardt 1988: 941), Tartasek *pp* (ia beti) eta *ph* (inoiz, hitz hastean; Alruna 1987: 8). Oihenartek *p* letrari grekeraren tileta eransteke asmoa agertu zuen atsotitzen hitzaurrean. Frantsesek *ph* digramak [f] balioa izatea⁸² zen behaztopa harria, Oihenartek dioen legez. Belapeirek —*Pronus* ondu zuenak bezala—, beharbada, erazko grafiarik ez zuelako egin zion uko hasperena jasotzeari; zernahi ere den, behin bakarrik erabili zuen *ph* kulta, [f] ahoskerakoa: *Joseph* (ikus 4.7).

4.1.4. {t} eta {th}

Herskari ahoskabe arrunta eta hasperenduna bereizi egiten ditu, azken honi <th> emanda:

aithortu (I 65), *althare* (I 143), *althe* (I 24), *artheliari* (II 6), *Baranthailaren* (II 102), *baitban* (I 84), *Batheyia* (I 60), *betbé* (I 82), *bethi* (I 24), *boronthatez*

⁸¹ Zerrendatik kanpo utzi ditugu, besteak beste, <p> aspiraziorik gerta ez daitekeen ingurunean —txistukarien ondoren edo bigarren silabatik aurrera— duten hitzak.

⁸² Aski ezaguna da frantsesak grekeratik hitzetan, latinari jarraikiz *ph* ([f] ahoskatua) gordetzen duela zenbait hitzetan: *alphabet*, *philosophie*, etab.

(I 46), *borthac* (II 79), *borthitcetan* (I 111), *deithu* (I 33), *enthelega* (I 19), *Galtho* (I 42), *galthatu* (I 18), *goith ditçakegu* (I 106), *goithuren* (I 142), *guertha* (I 51), *guthun* (I 100), *lanthatceco* (II 121), *letherignen* (I 147), *lotbu* (II 118), *maitha* (I 46), *mitbil* (I 22), *othoi* (I 55), *othoite* (I 123), *ourthe* (I 62), *sarthu* (II 43), *domi seintboreren* (I 26), *soltbura* (I 82), *soltbatcen* (I 81), *sortha* (II 4), *sorthia* (I 74), *thaca* (II 91), *thapatu* (II 40), *therritatu* (II 98), *theyu* (I 97), *utburriac* (II 12), *Verthute* (I 48), etab.

Horiek guztiek hasperena dute Gèzeren eta Larrasqueten hiztegieta. *pinthatu* (II 50) hitzean, aldiz, harritzekoa da *h*-a bigarren herskariak eramatea (ikus 4.1.2, *pakbu* formari buruz esanak); cf. Maister *phintaturic* (ii).

T / *th* txandakatzeko grafikoak urriak dira. Zenbaitetan, inprimategiko hutsegitea edo Belapeireren akatsa delakoan gaude, *h* gabeko bakarraren ondoan *th* baitago beste agerraldi orotan:

bortizki (II 49), baina *borthitcetan* (I 111), *borthitz* (II 5, 19, 70...); *deitu* (II 122), baina *deithu* (I 33, 33, 152...); *ourteco* (II 129), baina *ourthe* (I 62, 64, 110...); *vertute* (I 48), baina *verthute* (I 48, 48, 49, 49...). Gehiketa ere izan da inoiz: *Orothan* (I 25) hutsa dateke, gainerakoetan *orotan* ageri baita.

Benetako zalantza grafiko bat honako hau litzateke: *Teologian* (I 20, II 3), *Teologal-* (I 48, 48, 48) / *Theologian* (I 17), *Theological* (I 48). Mailegu horietako *th* grafiak [t] balioa izatea da txandakatzearen arrazoia. Izan ere, grekeratik datozen eleetan frantsesez *th*, [t] ahoskatua, 'thêta' grekoaren ordaina da: *théologie*, *cathédrale*, *catholique* (Grevisse 1970: 124); cf. *ATHANASE* (I 3), *Theologie* (3), *corinthiens* (157). Alabaina Belapeirek ez zuen gehienez *th* etimologikoa atxiki:

Catolica (I 22, 37, 38, 40...), *Catolica* (II 81, Boss *Catholique*). *Betleemeco hirian* (I 32), *Betleemen* (II 25, Boss *Bethléem*). *Nazaret* (II 33, Boss *Nazareth*). *Josef Arimatia* (II 52, Boss *Joseph d'Arimathe*). *Elisabet* (II 100, 100..., Boss *Elisabeth*). *Jondané Mateu* (II 117, Boss *Saint Mathieu*). Baina *Bethanialat* (II 68, Boss *Béthanie*).⁸³

Belapeirek *tempora*, *laur temporac*, *temporal* idatzi zuen.⁸⁴ Hasierako herskariak beti <t> du, baina zubereraren lekuko zahar anitzek <th> dakarte (fonologia 21.7). Salbuespenak *Pronus* eta *OthoiCant* direnez, oroit gorago *corpitz* formaren gainean esanak.

Beti *battarçun* aurkituko dugu irakurleok testuan (I 81, 118, II 12, 29, 80); cf. Gèze eta Lrq *batarziün*. Jatorria 'bat + -tarziün' dela ikusten duelako jarri ditu Belapeirek, seguruenik, bi *t*. Bestek ere usatu du grafia hori: Materrek —Belapeirek irakurri zuen haren lana—, Ziburuko Etxeberriek eta Fray Bartolomek *batt-* darabilte, eta Duvoisinek eta Uriartek *bat-t-*. Lavieuxville-n dotrinan ere *batdasun* ageri da behin, nahiz eta testu horretan normala *batasun* izan (*OEH*, *batasun*).

⁸³ Belapeirek behin *Catechima* (I 19) idatzi zuen. Bossuerek *catéchisme* izkiribatzen du, baina Charles de Salettes gotzainak, esaterako, *catechisme* eta *catechisme* txandakatzeko dituzte (ikus gure ed. I 19 oh.).

⁸⁴ *Laur temporac* (I 47, 110), *Temporaren* (I 124), *tempora* (I 47, 112), *tempôra* (II 4, 14, 14, 19...); *temporal* izenondoa: *temporalecoac* (I 93), *pena temporalen* (I 55).

Herskari aspiratu hau emateko, <th> baliatu zuten Etxepare, Leizarraga, Axular eta Tartasek. *Pronus*-en bereizten den herskari aspiratu bakarra da. Autore zaharren artean, maileguetako *th* etimologikoaren inguruan sortu ziren diferentziak.

4.1.5. /b/

Herskari ezpainkari ahostuna <b> eta <v> letrez idatzi zuen. Latinak eta erromantzeek emandako maileguak idaztean ohikoa zen *v* atxikitzea:

Adventu (I 112), *Avaricia* (I 54), *Avocatu* (II 67), *Calvarioan* (I 76), *canavera* (II 48), *Captivoen* (I 51), *concevitu* (I 32), *David* (I 149), *devetatu* (I 52), *devocione* (I 73), *errecevi* (I 47), *Eva* (I 53), *Evangelioa* (I 144), *leviteki* (II 84), *Ninivaco* (II 41), *oliva* (I 142), *Olivetaco* (I 148), *PAUVEM* (II portada), *prauver* (I 57), *Salvamentia* (I 74), *Salvaçalé* (II 92), *trevatceco*⁸⁵ (I 40), *valioa* (I 99), *velo* (II 50), *veniala* (I 53), *verseteki* (II 115), *Vertbute* (I 48), *vesperac* (I 147), *veztiticia* (I 51), *Vicari* (I 19), *vicioac* (I 23), *vigiliac* (I 47), *violeta* (II 38), *Virginia* (I 32), *VISITACIONIAREN* (II 100), *vořa* (I 29), *voto* (I 90), etab.

Alabaina, <v> ez da beti latinetik edo erromantzeetatik hartua: *biriviltarçuna* (I 70), *daravila* (II 14), *davilçala* (I 45), *estavilçanac* (I 24), *evasten* (I 112), *iravaz* (I 55), *Javec* (I 81), *navassier* (I 97), *navastarriac* (I 115), etab. Horrenbestez, grafema hau aski hedaturik dago testuan. Bigarren sail honetan, <v> duen eredu latino-erromanikorik ez egoteak zalantza eta nahastea sortzen ditu:

guivel (I 129, 136), *guiveltu* (I 118, II 92) / *guibel* (I 20, 21), *guibelciala* (II 42); *Averaxec* (II 104) / *aberax* (I 126); *Evaki* (II 122) / *ebakitia* (II 23); *eçavaki* (I 87) / *eçabaki*, *eçaba* (gainerako agerraldietan); *beravez* (I 79) / *berabe*, *herabereki*, *herabezti* (gainerakoetan); *evaxi* (I 98), *evax* (I 99), *Evaxia* (I 99), *evastia* (I 99) / *ebax* (I 47).

Gorago esan denez (2.5), bostetan *u* kausitu dugu *v* espero genuenean: *erreceñitu*, *erreceui*, *jaué*, *conceñitu* eta *Jauiac*. Arau zaharraren aztarrenak dira, hitz barruan beti <u> ezar zedila manatzen baitzuen.⁸⁶

4.1.6. /g/

Erromantzeei jarraitzen zaie idazlea, erregulartasun osoz: <gu>, *e* eta *i* bokalen aurrean; <g>, gainerako bokalen eta kontsonanteen aurrean.

<gu>: *oguenex* (I 17), *aguertu* (I 19), *legue* (I 19), *guero* (I 20), *alaguera* (II 18), *berroquei* (II 41), *ginguey* (II 15); *leguia* (I 17), *eguiten* (I 18), *oguiz* (I 18), *guihaurec* (I 19), *guibel* (I 20), *Araguia* (II 45), *egonguia* (II 67), *eguia* (II 3), etab.

⁸⁵ Lhandek “[Cf. rom. *trega*, *trega*]” dakar.

⁸⁶ Jakina da gaskoiak ez dituela [b] eta [v] bereizi izan. Halere, testu zaharretan <b> eta <v> erabiltzen ziren (orrialde berean *bener* eta *vener* ‘saldu’ irakur daitezke, *vesii* eta *besii* ‘bizilagun’). Ikus Rohlfs 1977: 128; Lespy 1880: 53-54; Grosclaude *Langue béarnaise*, 119.

<g>: *galcera* (I 17), *gaistokeriac* (I 18), *gaztigatcen* (I 18), *gal* (I 18), *egarriaz* (I 18), *arnegatu* (II 47), *gachoac* (II 4); *egoitiaz* (I 18), *jagoitic* (I 18), *adiskidegoaz* (II 40), *gogara* (II 48); *GOURE* (I 17), *goureki* (II 63); *eçagutcia* (I 17), *cargutan* (I 17), *segur* (I 17), *gunukiala* (I 20), *agudotiago* (II 36); *glo-riala* (II 107), *Gracian* (II 112), etab.

Aipa dezagun, bidenabar, *Eguerdi* hitzean (I 111, II 115) *gue* dagoela, baina *gu* hori, jakina, *gü* irakurri behar dela; cf. *egüerdi* eta *egüerditan*, dieresidun formak (I 92, 107, 131). Bestalde, *urguillia* (I 54, II 45) *ürgüllia* irakurtzeko da, *ill* hori sabaiko albokoaren grafia baita.

4.2. Sudurkariak: *m*, *n*, *ñ*

4.2.1. /m/ eta /n/

Normalean *m* eta *n* letrak dagozkie, hurrenez hurren. Bibliako zenbait izen bereziren amaieran *-m* paratu zuen, atzizkirik ezarri ezean bederen *-n* ahoskatuko zena: *Adam* (I 52), *Joachim* (II 91); *Abrahami* (II 21), *Betleemen* (II 25), *Jerusalemeco* (II 25), *Obededomen* (II 84), etab. Eredua *-m* frantsesa da, [n] ebakia:⁸⁷ Boss *Adam*, *Joachim*, *Abraham*, *Bethléem*, *Jérusalem*, *Obed-Edom*.

Ezpainkarien aurrean, mailegu latino-erromanikoetan *m* ezarri du, behin ere huts egin gabe: *Imprimaçaliáz*, *Temperancia*, *tempôra*, *campoetara*; *Saint Ambroise*, *Limboetara*.⁸⁸ Euskal hitz zaharrek, aldiz, *np* eta *nb* dituzte: *ulhunpian*; *çonbait*, *beçanbat*, *eguinbidec*, *hanbat*, *honenbeste*.⁸⁹ Salbuespenak *Lamputs* (II 4) eta *Çombat* dira (I 35, 46, 50). Nolanahi ere, *çonbat* da maizko idazkera (32 adibide).

Inprimatzean zazpi aldiz jarri zioten tildea bokalari, kontsonante sudurkaria ezkutuan gordeta: *onhezfê* (I 21), *guiçõ* (I 31), *partcaê* (I 41); *parcatê* behar luke), *egui-tê* (I 70), *ourthiã* (I 108), *Eçagutçê* (I 128); *eracitê* (II 119).

solemnela (I 112), *condemnatu* (II 48, 48, 79) formetan maileguaren etorkizko *mn* taldeari eutsi zaio, frantsesez bezala,⁹⁰ nahiz eta, segur aski, *n* soilik ahoskatzen zen.⁹¹ Bossuetek ere *condamner*, *condamné* idatzi zuen, baina, bestalde, *solemnelle* (II 4), *solen-niser* (II 40), egun bezalaxe. Aipa dezagun, azkenik, *Anna* (II 32...); cf. Boss *Anne*.

⁸⁷ Frantzian, XIII. mendearen hasieran, <-n> idazten da jadanik *-m*, ahoskeraren bilakaerarekin bat. Chrestien-ek eta beste hainbat autorek *Abrahan*, *Adan* izkiriartzen dute (HLF I 522). Baina *praticiens* izenekoen idatzietan *-m* etimologikoa berragertuko da zenbait hitzetan: *nom* (nome), *Abraham*, *Adam*, *Priam*, etab. (HLF I 548).

⁸⁸ *Imprimaçaliáz* (I portada), *Temperancia* (I 49), *tempôra* (II 4), *Emperadoriaren* (II 48), *campoetara* (II 61) eta abar. *Saint Ambroise* (I 18), *Limboetara* (I 35), *simboloac* (I 39), *membro* (I 115).

⁸⁹ *ulhunpian* (II 17); *çonbait* (I 19), *Çombatetan* (I 65), *beçanbat* (I 21), *eguinbidec* (I 23), *hanbatenaz* (I 25), *hanbat* (I 22), *honenbeste* (I 87), *Laur urbenburiez* (I 57), etab.

⁹⁰ Egun frantsesez *condamner*, *solennel* dira. *Praticiens* haien garaian (XIII. mendetik xv.a bitarte) hasi ziren *mn* talde etimologikoa usu idazten: *colonne*, *automne*, etab. (HLF I 546).

⁹¹ Gèzek eta Larrasquetek *kundenatiü* dakarte. *Charlemagne* pastoralean *solonel* agertzen da (136. ahap.). Mixtelenaren iritziz, "el grupo *mn* se elimina siempre y es muy dudoso que grafías como *damnatu* (Etxepare), *condemnatu* (Leizarraga) 'condenado' respondieran a la pronunciación" (FHV 348).

4.2.2. ñ

Sabaiko sudurkaria irudikatzeke, <gn> digrama frantsesa ezarri du, oroz gainetik:

aldescugnian (I 35), *artçagna* (I 117), *belbagnez* (I 125), *dobagnac* (I 50), *sognian* (I 142), *çognez* (I 52), *çognen* (I 32), *cegnharatceco* (II 47), *eregnic* (II 4), *cegnu* (I 131), etab.

Birritan *ign* idatzi du, frantsesez ere bazerabilten grafia: *gaignen* (I 22), beste guztietan *gagnen* (I 106, 146...); *çoignetan* (I 86), baina *çognez* (I 23), *çognen* (I 32)... Inoiz *ng* aurkitu dugu —*cenghatu* (I 45), *cengharatceco* (I 143), *cengharatcen* (II 52) eta *cengharetan* (II 55)—, baina gainerakoetan *cegnhatu*, *cegnharatce-*, *cegnhare*.⁹²

Hitzaren hondarrean eta kontsonante aurrean —*b* aurrean izan ezik, azken adibide horiek erakusten dutenez— *in* agertzen da beti; testu frantsesetan behintzat, sabaikoaren grafia da hori hitz amaieran, beharxeago azalduko dugunez.

abelçain (I 107), *Artçain* (I 21), *Etçbeçain* (I 107), *Cabaleçain* (II 4), *beçain* (I 58), *dobain* (I 48), *gain* (I 20), *bain* (I 19), *irain* (II 79), *çoin* (I 23), etab. *oboinkeria* (I 101), *oboinkeriazco* (I 105), *borthalçaingoa* (I 80), *çointaric* (I 38), *çoinçaz* (I 48), *çointara* (I 141), etab.

Belapeireren *gn*, noski, frantsesetikoa da. Oihenartek hizkuntza horretan *gn* idatzi ohi dutela dio “De l’Orthographe Basque” atarikoan (1657). Aukera asko samar zeuden (*gn*, *ign*, *ngn*) eta XVII. mendearen erditik aitzina grafia zahar batzuk ezkutatu joan ziren: “*besoigne* ou *besongne*, *sangner*, *montaigne*, deviennent *besogne*, *saigner*, *montagne*” (Catach 1968: 255).

Biedermann-Pasques-ek (1992: 410), Frantziako XVII. mendeko ortografi joeren aztertzaileak, hiru korrontetako grafiak aipatu ditu. Ortografia zaharra: *ign* (*montaigne*), bokal sudurkari baten ondoren ezarritako *ngn* (*besongne*), (*i*)*gn* (*araignée*) eta amaierako *-ing* (*loing*, *soing*). Ortografia modernizatua, *gn* (*montagne*), *ign* (*éloigner*) eta amaierako *-in* (*loin*, *soin*). Ortografia fonetikoa, “tendance à généraliser *gn*; *in* en finale”.

Belapeire ez da <nh> grafiaz baliatzen. Digrama hori eta <lh>, sabaiko albokoa, sistema okzitaniarrekoak ziren. Gorago esan bezala, Biarnoko idazkietan XVII. mendetik aitzina <nh> galdu egin zen (*Délibérations des Etats de Béarn* izenekoak horren erakusgarri). Behin Frantziak Biarnoa mendean hartuz gero, idazleek grafia frantsesak erabiliko dituzte, sabaikari sudurkaria eta albokoa irudikatzeke (*Langue béarnaise* 18-19).

4.3. Frikari ahoskabeak: z, s eta x

4.3.1. z

Erromantzeetan bezala, ondoko bokalak erakusten du zer grafia ezarri: *i* eta *e* bokalen aurrean *c* ageri da; gainerakoen aitzinean *ç*, garaiko autore frantsesek ‘espainiarren letra’ deitzen dutena. Salbuespenak bakanak dira oso: lehen zatian *ççi* (18),

⁹² *cegnhatu* (I 127), *cegnharatcen* (I 144, 144, 144, II 28...), *cegnharatceco* (I 120, 142, 143, II 47), *cegnhare* (I 58, 65, 146), etab. Belapeireren *cegnharatceco*, *cegnhare*, *cegnhaturic* (I 68) eta *guegnhatu* (II 95) bezalakoetan *ñb* dago —cf. *Gèze ceñhare*, *ceñhatu*, *geñhatu*—, ez *gn* frantsesaren eta *nh* okzitanoaren pilaketa (cf. Grosclaude *Langue béarn. 95 seignours*).

galçera (18), *bilçiaz* (76), *biçi* (111); bigarreanean, *esteca leçen* (47). Hitz bukaeran eta kontsonante aurrean z paratu zuten Belapeirek.⁹³

<c>: *aciaren* (I 113), *aicia* (I 29), *Aparicio* (II 23), *cieki* (II 3), *cien* (I 21), *gracia* (I 53), *gucia* (I 98), *guciz* (I 19), *vicioac* (I 23); *Apecez* (I 20), *decen* (II 5), *cerbait* (II 12), *cerion* (II 47), etab.

<ç>: *çazpi* (I 111), *Eliçaco* (I 113), *içan* (II 50), *Apeçac* (I 71); *çoin* (I 23), *goço* (II 50), *Çonbat* (I 48), *çor* (II 20), *guiçon* (I 101); *çoure* (I 49); *duçu* (II 51), *Maitetarçunez* (II 83), *çutut* (I 49), *nekeçu* (II 19), etab.

<z>: *bekhatiez* (I 110), *Azkenecoz* (II 5), *egunez* (II 41), *obraz* (I 68), *bethicoz* (I 54), *abalaz* (I 22); *eztianac* (I 109), *çazpi* (II 8), *Bazco* (II 42), *azkenecoz* (II 64), *hoztu* (II 66), *eguiazki* (I 31), etab.

Mailegutan *ti* etimologikoa inoiz behinka agertzen da; hori baino gehiagotan darabil *ci* grafia fonetikoa:

<ti>: *penitentiari* (I 57), *gratia*(z) (I 137, II 92 eta 94); *devotionia* (I 72), *Consecratione* (I 70), *Conceptione* (II 91, 91 eta 92).

<ci>: *penitencia-* (I 54, 55, 58, 66...), *gracia-* (I 39, 39, 44, 53, 54, 58, 58...); *devocione-* (I 50, 73, 97, 123, 147...), *concepcioniaz* (II 91); *superstitione* (I 123), *exortacioniari* (I 25), *Confirmacionia* (I 59), *leccioniaren* (I 24), *Creacioniaz* (I 28), *benediccion* (68, 126, 129, 134), *Intencionia* (I 60), *Adoracionia* (I 128), etab.

Hortaz, Belapeirek laketago du *ci*, oso gutxitan hautatu baitu idazmolde etimologikoa: *penitentia*, *gratia*, *consecratione*, *Conceptione* eta *devotione* hitzen zenbait agerralditan. Beste lekuko batzuetan (*CarOlo*, *OthoiCant*, *Ressegue* eta *Mercy*) *-tione* erruz azaltzen da. Frantses grafia etimologikoak —*consécration*, *conception*, *devotion*— dira eragile, ezen mintzaira horretan *ti* kultistaz baliatu dira hainbat formatan, nahiz eta [si] ahoskatu: *patient*, *initier*, *séditieux* (lat. *patiens*, *initiare*, *seditiosus*). Hatsarrean, lat. *-tionem* atzizkiaren ordainari *-cion* idazkera eman zioten. Gero, XIV. mendean *-sion*, *-ssion* eta *-scion*, baina *-tion* kultista idazten hasi ziren eta hau orotara zabalduko zen XVI.ean.⁹⁴ Iparraldeko hainbat autorek *ti* (= *zi*) baliatu zuten frantsesari jarraikiz, inoiz taldea latinetik zuzenean hartuta (*gratia*, *abundantia*, *patientia*).⁹⁵

Inoiz edo behin hitz azkenak *-s* du, *-z* beharrean: *dobagnés* (I 50), *gueros* (II 22) eta *pacencias* (II 124). Herskari aurreko txandakatzeak, bestalde, ez dira anitz:

vesperac (I 147), *vesperetan* (I 19) / *vezpera-* (I 19, 32, 92, 107, 144...); *urgasten* (II 89), *urgasteco* (II 127) / *urgazte-* (I 21, 24, 51, 56, 81, 88...); *baiteris-*

⁹³ Leizarragak ere $\mathcal{L}^i$, $\mathcal{L}^a, 0, u$ eta z (kontsonante aurrean eta hitz amaieran) zerabiltzan, frantsesari baino gehiago gaztelaniari jarraitzen zitzaiolarik (Schuchardt 1988: 940).

⁹⁴ Ikus HLF I 536. Meigret-ek dio (*Traicte* 1545) s beharrean t darabiltela *manifestation*, *diction* eta horien gisakoetan. Lehena *manifestacion* eta bigarrena *dixion* idaztea proposatzen du; erreformazale honek edozein bokalen aurrean “espainiarren ç” ezartzeko aholkatu zuen, nahasketak baztertzearren (HLF II 103). Belapeireren liburuan honako hauek ageri dira: *instructions* (I 3), *conservation* (4), *reformation* (4), *nomination* (6)...

⁹⁵ Ikus, esaterako, Schuchardt 1988: 943-944 eta *Manual devotioenezcoza*-ren edizioa, Altunak adelarua (30).

cu (II 80), *deriskie* (II 38) / *deriztadaçula* (I 49), *derizcu-* (I 55, II 80), *deriztaçulacoz* (I 154), eta abar; *gastê* (II 124) / *gazte-* (I 20, 21, 22, 22 eta 62); *gaiski* (II 32) / *gaizki* (I 57, 65, 87, 95, 95, 96...).

Adibide orotan, *z* duten formak gehiago dira *s* dutenak baino. *Vespera* eta *vezpera* grafia etimologikoa eta fonetikoa izan daitezke, hurrenez hurren; garaitikoak (*urgasten*, *gastê...*) liburuaren bigarren zatikoak dira. Horiez gainera, Belapeirek behin *so çauscola* 'zegozkiola' (II 68) idatzi zuen. Bestalde, *gaisto* dago katiximaren bi ataletan, hogeita hamarren bat erabiltzetan; behin bakarrean *z*: *gaiztoen* (I 90). *Gaizto* ahoskatu behar ote da? Hona zubererazko testu zahar batzuetatik jaso ditugunak (agerraldiak multzokatzeko, kasu atzizkiak kenduko dizkiegu):

Bela: *Gaixto* (26),⁹⁶ *gaiztoenac* (41).

Pronus: *gaistoqui* (15).

CatOlo: *gaisto* (74), *gaistoki* (6); *gaizto* (40, 42); *gaizto* (17, 21, 36, 36, 36, 40, 42, 69, 69, 70, 72, 75, 86, 93), *gaiztoqueria* (95).

OthoiCant: *gaisto* (6, 13, 37, 42, 43, 43, 53, 73, 91, 101), *gaistoki* (56); *gaizto* (52, 64, 78), *gaiztoki* (58).

Jean de Paris (A esk., lehen 275 ahapaldietan): *gaisto* (78, 135).

Maisterrek *ga(i)çhto* darabil (OEH).

IganPr: *gaichtokerien* (16), *gaichtoki* (10).

Ressegue: *gaizto* (23), *gaizto* (23), *gaiztoturic* (32).

Mercy: *gaichto* (3).

Beraz, *gaisto* hainbat idazkitan ageri da: *Pronus*, *OthoiCant*, *Jean de Paris*; Maytieren dotrinan ere bada adibideren bat. Gainera, OEH-k dio zubererazko tradizioan *gaisto* dela nagusi; Gèzek ere hori hiztegiara zuen. Hortaz, *gaisto* ebakitzen zen? Baina, iparraldekoek oro har oso bakan badarabilte ere (OEH), zuberotarrek *gaizto* ere badute: Bela, *CatOlo*, Ressegue; *OthoiCant* liburuxkan ere bada adibideren bat. Azkenik, *ga(i)xtto* ere hor dugu: ikus Bela, Maister, *IganPr* eta Mercy; cf. Lrq *gáxto*.⁹⁷ Belapeireren idazkeran *is* kontsonante aurrean *x* fonemaren grafia izan daitekeenez (ikus 4.3.3), *gaisto*, beharbada, *ga(i)xtto* irakurtzeko da.

Ohart gaitezen hitz amaierako eta herskari aurreko duda-muda gutxi dituela Belapeirek, beste zenbait autorerekin alderatuz gero: Tartas,⁹⁸ Egiategi⁹⁹ edo

⁹⁶ Zernahi gisaz, 26. atsotitza (*Garcia, Garcia. Gaixto batac diaçaguc bercia*) ez da agian zubereraren lekukoa.

⁹⁷ Besteotan ere ba omen dago (OEH): *UNLilia*, Constantin, Casenave *SGrazi*.

⁹⁸ Altunaren iritzi (1987: 8-9), sistema grafiko finkaturik ez izatearen ondorio dira autore zaharregan —Ziburuko Etxeberri eta Tartasengan, esaterako— usu aurkitzen diren apikoalbeolare eta bizkar-albeolareen arteko zalantzak. Nahasteak ez zaizkio ebakerari egotzi behar, ahoskatzean ongi bereiziko zituzten, maizago ageri baitira zuzen oker idatzirik baino. Dena dela, nahasketak oinarri fonetikoa ere izan lezake: "La confusión total de los dos órdenes de sibilantes es hoy general en Vizcaya [...]. No hay indicios de confusión en el país vasco-francés. Sin llegar a la confluencia de los fonemas apicales y predorsales, hay sin embargo signos de confusión muy extendida de *s* y *z* en contextos bien definidos: ante sonora *ezne*, al parecer antiguo, y *esne*, ante oclusiva, posición en que *s* tiende a desplazar a *z*, y también en posición final" (FHV 282).

⁹⁹ Peillenek dio Egiategik ez dituela *s* eta *z* ondo bereizten, "nahiz ahoskeran gure euskalkikoek ez dirugun sekulan nahastu egiten" (11).

Etxahun,¹⁰⁰ konparazio baterako. Axular, Larramendi eta Kardaberazek ere badituzte halakoak; Mogeldarrek eta Fr. Bartolomek ere, gainerako inguruneetan garbi bereiziagatik, *s* eta *z* kontsonanteen arteko zalantza ageri dute herskarien aitzinean (Altzibar 1992: 507 eta 509).

Herskarien aurrean bada beste txandakatze bat. Ziburuko Etxeberrik edo Axularrek bezala,¹⁰¹ etimologiaren inguruko burutapenak direla medio, forma soilaren *-tz* afrikatuari batzuetan eutsi egiten dio Belapeirek kontsonantez hasitako atzizkia erantsi eta gero; ebakera arruntaren aurka daudeke grafia hauek:¹⁰² *bekaitzteria* (I 54), *ehortztia* (I 51, 111, II 12), *pitzgarriac* (I 97), *bibotztoitu* (II 77) eta *borthitztarçunec* (II 80); baina *ehortzia* (I 115), *ehortzian* (I 145), *borthizki* (I 103), etab. Bizkaierazko idazle klasikoek izkribuetan ere badira, elkarketan eta eratorpenean, etimologismoak eragindako antzeko grafiak: *itzqueta*, *utsquerija* (Altzibar 1992: 595-600).

4.3.2. s

S letra larriari (*JESUS-CHRIST*) bi xehe dagozkio: *ſ* eta *s* (*Jefus-Cbriften*). Gauza jakina da biok letra beraren aldaera kaligrafikoak baino ez zirela eta balio fonikorik gabeko bereizkuntza egiten zela:¹⁰³ egongunearen arabera, *ſ* ezartzen zen hasieran eta barruan, eta *s* amaieran. Carach-ek *s* luze horren sorrera argitu digu: “Si la pratique à l’initiale peut se rattacher à celle des notations par majuscules à cette place, celle de la médiane semble devoir être cherchée dans la tradition des ligatures calligraphiques” (1968: 311). XII. mende azkenean agertu zen bikoiztasun hau;¹⁰⁴ eskuizkribuetako ohitura hasieratik bereganatu zuten inprimatzaileek, eta XVIII. mendearen bukaera arte iraun zuen, orduan desagertu baitzen *s* luzea.¹⁰⁵ Gogora dezagun, bide-

¹⁰⁰ Etxahunek eskuizkribuetan *z*-ren ordez *s* idatzi zuen batzuetan hitz amaieran (*gabes*); herskarien aurrean, askotan (*gaste*, *emaste*); ikus Haritschelhar 1970: 53.

¹⁰¹ Ikus Altuna, *Manual*-aren edizioari egin hitzaurrea (31-32) eta X. Altzibar (1992: 596; Axularren zenbait adibide dakartza honek).

¹⁰² “*Sibilante + oclusiva*. El resultado uniforme, descontadas grafías etimológicas y pronunciaciones influidas por la analogía, es sibilante fricativa + oclusiva sorda” (*FHV* 349).

¹⁰³ Euskaldunen artean, Oihenartek *S* letraren bi figurak hartu eta *ſ*-ren bidez egungo *s* (“le diminutif”) eta *s*-ren bidez egungo *z* (“le primitif, qui est l’*s* commune des autres Langues”) idatzi duela dio hitzaurre ospetsuan. Frantsesen artean, Corneille-k (1663) bi aldaerak funtzio desberdinetarako erabiltzea proposatu zuen; ikus *HLF* IV-1 94-95.

¹⁰⁴ XII. mendearen bukaeran idazkera gotiko etzan eta azkarra modan jartzeak ortografia aldatu zuen: “Un des procédés les plus curieux qui accompagnent les nouvelles écritures est celui des variantes calligraphiques de position: le *s* rond final et le *S* long (initial ou médian), usage qui remonte à la fin du XIIIe siècle; le *i* accentué puis pointé, le *I* long ou *J*, notant, suivant leur position, nos *i*, *y* et *j* actuels; le *V* à l’initiale, notant indifféremment *u* et *v*, le *u* à l’intérieur, notant également *u* et *v*, etc.” (Carach 1993: 21).

¹⁰⁵ Frantzian, *s* luzearen desagertzea ekarriko duten lehen zalantzak XVIII. mendearen hasierakoak dira. *Dictionnaire critique de Féraud* (1787) da *s* luzerik ez duen lehen testua. Geroxeago, Akademiaren hiztegiaren bosgarren argitaraldian (1798) berrikuntza ortografiko garrantzitsua egiten da: “la suppression de l’usage de l’*S* longue à l’initiale et à l’intérieur des mots, usage qui gênait la lecture, surtout manuscrite, depuis des siècles” (Carach 1993: 40, lehen oh.). Ohitura berria segituan hedatzen da orotara; agindua inprimatzaileek emana dateke (ikus *HLF* II 122; VI-1 967; Carach 1968: 311).

nabar, tipografiaz den bezainbatean, s luzea karaktere bikoitz eta hirukoitz askotxotan zegoela, hamazazpi inguru izan ohi ziren ligaduretatik seitan edo; XVI.ean Garamont-en alfabeto ospetsuan honakook zeuden: **fh fi fl ff ffi ft**.¹⁰⁶

Belapeireren katiximako banaketa latin hizkuntzetakoa bera da.¹⁰⁷ Hondarrean s dago: *ikbas, ikbous, nabas, Louïs, ihés, arras*... Barruan ere egon daiteke aldaera hori: marratxoaren aurrean (*Jesus-Christi*); *sk* eta *sf* agertzearen arrazoia lantegiko kutxetan elkartzeko horientzat karaktere bikoitz edo ligadurarik ez egotea izango da: *Eskiaren, eiskerretic, aski*;¹⁰⁸ *satisfacionia* (I 66, 68).¹⁰⁹

Hatsarrean eta barrenean *f* dago: *saintiaren, salbu, serora, saldoz, Perfonen, Eſpiritu, Befſta, aſpaldicoac*. Bokal artean frikari ahoskabea digramaren bidez ematen da, ahos-tunetik berezita: *ikaffi* (I 23), *offoan* (I 38), *offagarria* (I 78), *baſſi* (I 118), *goſſia* (II 60), *ikbouſſi* (II 68) / *guiſa, miſericordia, Jeſus* (ikus 4.4.2).

Gutxitan dator z, s espero zenean: amaieran, *nabaz ezkitcen* (I 145), baina *nabas ezkitçan* (I 117), *nabaſſi* (I 119). *T* herskariaren aurrean: *Hauztez* (I 141), baina *Hauſſteric* (I 112), *Lrq Hauſte* (*hauts* + *-te*); *onbezten* (I 21), baina *onbeſten* (I 120), *onhexi* (I 23, 105). Gainera, behin *onza* (I 22) atzeman dugu, baina zinez ugaria da *onſa*.

Etimologikotzat jotzen ditugun grafia hauek <x> dute: *hauſſliac* (I 25, 115); *iaixtiaren* (II 9), *jaixtiaz* (II 70, 74), *Jaixté* (II 71), baina *iaifſia* (I 148), ebakera arrunte-tik hurbilago.

4.3.3. x

Idazki honetan, <ch> digrama frantsesaren bidez izkiriartzen da frikari sabaiaurrekoa: *chaba, chabu, charmeriac, chede, chouriz, achola, Catechima, ichil, merechi*. Ez da ageri biarneseko <x> zaharra. Egia esateko, grafema hori XVII. mendean ia-ia zoko-

¹⁰⁶ *Catechima laburra* inprimatzean s luzea bere baitan duten ligadura horiek guztiak erabili ziren, lehenengo izan eziki; ligadura hori baliatzeko aukerarik ez zen izan, testuan ez baitago *sb*-rik.

¹⁰⁷ Frantsesaren erabileraz ikus, esaterako, *HLF* II 122. Schuchardtek (1988: 937-938) Leizarragaren testua eta garaiko frantsesa alderatu ditu, xehetasun guztiak deskribatuz (letra etzanari dagozkion ñabardura apurrak, etab.).

¹⁰⁸ *Eskiaren* (I 44), *eiskerretic* (I 44), *aski* (II 37), *neskenegumian* (I 47), *adiskide* (I 56), *eskerrac* (I 134), etab. Lehen parteak osorik aztertuta, adibideak ugari badira ere, hiru salbuespen baino ez dugu ediren: *eſkietan* (I 25), *neſkenegumac* (I 110), *oberef- / kiac* (I 119); lerro amaieran errazago agertzen da s luzea: *oberef- / kiac* (II 26); lehen partean bitan aurkitu dugu lerro amaierako banaketa: batean s luzea agertzen da (I 119 aipatua) eta bestean s (I 150 *es- / ku*). Aipatu ditugun lehen bi adibideetan (I 25 eta 110) emaitza ez da guztiz bera, eta ez dirudite karaktere bikoitzekin egindakoak. Irakurleak, nahi izanez gero, Davanten faksimilean ikusten ahal du hori.

¹⁰⁹ Leizarragaren testuaren inprimatzearekin alderaturik (cf. Schuchardt, aipaturako lana), ondoko desberdintasunak aipa daitezke: katixima honetan *ſſi* agertzen da eta ez *ſſi*, letra borobilean (*goſſian* I 18) nahiz kurtsiban (*baſſi* I 28). Kurtsibaz, *t* aurrean ere *f* ageri da (hurrengo letrarekin lotua), ez s: *Befſta* (II 23), *Ieſus-Christi* (II 41). Elkarketa eta eratorpenean, lehenengo elementuaren amaieran ez dugu s aurkitu: *deſditcha* (I 65), *deſakitcen* (I 92).

“Declaratio” frantses testuan s hitz amaieran azaltzen da: *maximes* (4), *enfans* (4). Apostrofearen aurrean ere s dator: *s’y* (5, 10). *satisfaire* (10) agertzen da. *f* hitz hasieran eta erdian dago: *ſon* (4), *baptifmale* (4), *poſſible* (7). Lehenengo elementuaren amaieran ere *f* jartzen da *pluſpart* (8), *auſquels* (9) eta *leſdits* (10) bezalakoetan.

ratu dute idazle biarnesek, <ch> frantsesa darabiltelako.¹¹⁰ Belapeireren *bideiscas* (I 104) eta *adaisca* (II 44) formetan, *-xka* baldin bada atzizki txikigarria, *is* grafia *x* irudikatzen du. Beraz, kontsonante aurrean *ch* paratu gabe, agian, (*i*)*s* grafiaz idazten du sabaiaurrekoa, *adiskide*, *gaisto* eta horien tankerakoetan; cf. *in*, ingurune horretan —eta, bereziki, hitz amaieran— sabaiko sudurkaria transkribatzeko modua izan litekeena. Ikus fonologia 12.1.3.

4.4. Frikari ahostunak

4.4.1. j

Erromantzeetan legez, bokalak agintzen du: *e* eta *i* bokalen aurrean, <g> (frantsesaren antzera *ie*, *je* ere badarabil hitz hastean, batik bat izen berezietan); *a*, *o*, *ou* eta *u* bokalen aurrean, <j> edo <i>:

<g>: *General* (I 18), *INDVLGENCIAC* (I 26), *Arcangeliaz* (I 34), *minçaragez* (I 61), *gente* (II 20), *Juge* (I 19), *erregent* (I 23), *Evangelio* (II 29), etab. *Gincoa* (II 37), *Gincotarçuna* (II 119), *ginen* (I 35), *ginguey* (II 15), *vigiliac* (I 47), *Egiptaco* (I 84), *Theologian* (I 17), *Imaginac* (II 43), *originala* (II 91), *Religionezco* (I 120), *Virginia* (II 17), etab.

Ohart gaitez *Gincoa*, *ginen* ('etorriren') formetan, adibidez, *gi-* hautatu duela, ez *Jinco*, *jin*.¹¹¹ *IganPr* testuaren autoreak, konparazio batera, azken horiek baliatu zituen (Agirre 1998a: 31). Maileguetan, azken finean, erromantzeetako idazkerak erabakitzen du grafia (fr. *juge*, Bp *juge*), idazkera nagusiak hobeto esan, hizkuntza bakoitzaren baitan ez baitzegoen erabateko batasunik. Esan bezala, erromantzeen antzo, *ie-* ere badarabil: *ieloskeria* (I 105), cf. Lespy *jelou*, fr. *jalousie*. Bibliako eta bes-telako izen berezietan ere *Je-* (*Ie-*) atxiki du: *Jerôme Dupoux* (I portada), *Jeremia* (I 18), *Jesus-Christ* (I 28, 32...), *Jesus-Christ* (I 33, 35...), *Jerusalemeco* (II 25), *Ierusalemeco* (I 34). Cf. fr. *Jérémie*, Boss *Jesus*, *Jérusalem*.

Grafia zaharraren eta berriaren arteko lehiaz denaz bezainbatean, sail honetan 257 *Je-* bildu ditugu (97 liburuaren lehen zatian eta 160 bigarrean) eta 34 *Ie-* (26 lehen zatian eta 8 bigarrean). Horrenbestez, idazkera berria ageri zaigu gailen, batik bat bigarren atalean (160 *Je-* vs. 8 *Ie-*). Honatx gainerako bokalen aurreko etsenpluen bilketa:

¹¹⁰ Grosclaudek erakusten duenez (*Langue béarnaise*, 29-39), portugesez eta katalanez bezala, Biarnoan ere <x> grafema frikari sabaiaurrekoa adierazteko erabili zen *scripta*-ren hasieratik xv. mendea arte, <ix> eta amaierako <xs> aldaerekin batera. xvi. mendean oraindik <x> grafemak indartsu dirau, bai *scripta*-n (*Contume de la Soule, Fors et Costumas*), bai literaturan (Arnaud de Sallette, *Psaumes*). Baina xvii. eta xviii. mendeetako *scripta*-n jadanik desagertu da, eta <ch> nahiz <sh> baliatzen dira. Gure artean, Oihenartek <x> erabiltzeko asmoa agertu zuen: "Les lettres de l'Alphabet Latin superflües en nostre langue sont l'X & l'Y. l'ay neantmoins, à la imitation des Espagnols, retenu l'X pour designer vne autre lettre qui est fort commune dans la langue Basque, laquelle les François expriment par Ch" ("De l'Orthographe basque").

¹¹¹ Egin duen hautua, noski, lotuta dago *i* / *j* bereizketarekin, *i-* zaharrarekin *iin* izango baitzen grafia; eta *Iinco*, baina hau, egia esan, ez da horren arraroa —Tartas batek, esaterako, badu *Iincoac* (*Onsa* 4).

<j>: *jaikiten* (II 109), *jagoitic* (II 80), *Jaiki* (I 127), *jaixi* (II 28), *jakilegoa* (II 116), *Jakin* (I 83), *Jakinsien* (II 34), *Jan* (I 133), *Jarguiaren* (II 121), *jarraikiric* (I 18/19), *Jarriric* (II 34), *jaué* (I 90), *Jauna* (I 83), *jauzcatu* (II 101), *joaitian* (I 142), *Jocu* (II 42), *Jondane* (I 25), *jujatcera* (II 15), *jura* (I 46), *justo* (I 139), etab. *Joachim* (II 91), *Josafateco* (I 36), *Johane* (I 68), *Josef* (I 32), *Judas* (II 46), *Judeaco* (II 48), etab.

<i>: *iagoitic* (I 47), *laixi* (I 40), *Iakile* (I 47), *iakinsu* (II 121), *ialec* (I 111), *ialkiten* (I 72), *ian* (I 47), *iarraiki* (II 37), *iarriric* (I 40), *iatez* (II 114), *laumaz* (II 135), *Iaver* (I 92), *ioan* (I 101), *iocu* (I 91), *Iondané* (II 121), *Iudien* (I 34), *iviatcera* (I 40) eta *inujatcera* (I 152), *iura* (I 89), *iusticiari* (I 97); *Iobanec* (I 17), etab.

Behin *ga* agertzen da: *jugamentia* (I 58), gainerakoetan *jujamentu*; forma bakartua da, baina gure edizioan ez dugu aldatu; cf. *Xarlem Jugamentian* eta *Mercy jugeotu* (*ge* digrama), agian *juge*-ren eraginez sortuak.¹¹² Bestalde, Belapeireren idazkeran ez da oraindik bereizketa osorik, ezen kontsonantea irudikatzean *j* berria eta *i* zaharra darabiltza. Grafia modernoa, nolnahi ere, nagusi da lehen partean eta are nagusiago bigarreanean. Goraxeago aipatu *je- / ie-* hasteez gain, beste sail honetan, *-a*, *-o* eta *-u* bokalekin, 97 *j*- eta 84 *i*- daude lehen partean; 179 *j*- eta 36 *i*- bigarreanean. Hitz barruan, berriz, zazpitan *j* ageri da (*Jujamentu*, *jujatu*)¹¹³ eta behin *i*: *iviatcera* (I 40). Aipagarria da Credoan (I 39-40), han beti *i* azaltzen baita: *Iesus-Christ*, *launian*, *laixi*, *iarriric*, *iviatcera*. Iduri du otoitz batzuk idaztean beste testuren bat edo zuela Belapeirek begien aurrean, ortografi aldaera askotxo baitira Credoan, Aita Gurean eta horien antzekoetan.

Latinak ez zuen *j* kontsonanterik; bokalaren eta bokalardiaren grafia zen *I*.¹¹⁴ Jakina denez, frantsesak latinaren alfabetoa eta ortografia hartu zituen eta, horren ondorioz, XIII. mendearen hastapenean, *i* letrak bokala, bokalerdia eta [dʒ] afrikatua irudikatzen zituen (*HLF* I 515); afrikatu hori hitz hasierako bokalerditik zetorren (lat. *jūrāre* > *jurere*) besteak beste, eta mende hasiera hartan bertan frikari ([ʒ]) bihurtu zen. Aldi berean, aipatutako afrikatua —eta hura aldatu ondoko frikaria— *g* letraz ere izkiriartzen zuten; izan ere, hitz hasieran eta hitz barruko silaba baten hastapenean, *g* (+ *i*, *e*, *a*) soinuak bokalardiaren bilakaera fonetiko bera izan zuen: lat. *generu* > *gendre*, *argentu* > *argent*, *larga* > *large*.¹¹⁵

Frikari hau zergatik *i* eta *g* letraz eman izan den ikusi eta gero, aipa dezagun XIII. mendearen hastapenean sarri askotan *g^e*, *i* eta *ia*, *o*, *u* idazten zutela eta banaketa honek luzaz iraungo duela. Biedermann-Pasques-ek dioskunez (1992: 401), XVII.ean *e* eta *i* bokalekin *j* (nahiz *i*) eta *g* txandakatzen dira, oro har: *juger*; *genisse*, *jenisse*; *bourgeon*; *jet*. Ortografia fonetikoaren aldezleek *j* nahi dute bokal guztien aurrean (*jénérasion*, *jujer*).

¹¹² Ikus gure edizioko oharra eta artikulu honetan, hurrengo orrialdean, Leizarragaren <ge>.

¹¹³ *Jujamentia* (I 58, 58), *Jujamentu* (I 58), *jujamentiala* (I 127), *inujatcera* (I 152), *jujatcera* (II 15), *jujatu* (II 92).

¹¹⁴ Latinezko eskuizkribuetan, *i*-ren aldaera grafiko soila zen *i* luzea (*j*): genitibo batzuen amaieran (*Lisij* edo *Lisj*) eta zenbakien amaieran (*vij*, *viij*) jartzen zen. Eskuizkribu frantsesetan, gainera, zenbait hitzen bukaeran *j* (*nj*, *icj*) nahiz *y* (*ny*, *icy*) aldaerak ezartzeko aukera bazegoen, irakurketa erraztearren (Catach 1968: 312).

¹¹⁵ Zehatzago azaltzen du hau guztia J. M. Pierret-ek (1985: § 340, 342 eta 343). Ikus *HLF* I 518 ere.

Bestalde, XVI. mendean Dubois, Meigret, Ramus nahiz Laurent Joubert-ek galdatzen zuten *i* bokala eta *i* kontsonantea desberdintzeko, azken hori *j* letraz idatz zedila. Baina *j* ez da oraindik zabaldu. Gorago esan dugu *i* / *j* eta *u* / *v* bereizketek antzeko historia izan zutela. Ortografia berriaren sustatzaileek¹¹⁶ bata zein bestea eskatzen zuten, eta biak onetsi eta bultzatu zituzten inprimatzaile belgiar eta holandarrek. Hala, XVII. mendearen bukaeran *j* darabilte gehienek kontsonantea irudikatzeko. Baita Akademiak ere, hiztegiaren lehen edizioan (1694).

Horrenbestez, ez da harritzekoa Belapeireren liburuko frantsesezko testuetan *g* letrarekin batera *j* egotea, ez *i* (*Jurats* 16 bakar hura gorabehera). “Declaratio”: *Janvier* (5), *jugée* (5), *juste* (7), *jours* (10)... “Imploration”: *Majesté* (13), *Jurat* (14), *préjudice* (15)... “Ordonnance”: *sujetés* (156), *jugée* (162), *injure* (163)... Beraz, liburu berean frantsesezko idazkiak modernoagoak dira zubererazkoa baino.

Egiteko dago *i* / *j* bereizkuntzak euskal testuetan izan duen historia. Leizarragak ez zuen *j* erabili;¹¹⁷ *g^e, i*, *ge*¹¹⁸ eta *i* usatu zituen: *gende*, *iugeatzen* (Schuchardt 1988: 937 eta 941). Badirudi Etxepare,¹¹⁹ Axular¹²⁰ eta Tartas (*Onsa*)¹²¹ ere oro har ez zirela letra honetaz baliatu. *Pronus* testu motzean ere, 1676. urtearen inguruan, *i* ageri da (Agirre 1998a: 10). Oihenarten atsotitzetan (1657) eta *Manual devotioenezcoa*-ren 1669ko edizioan, tarteka eta bakanka *j* dugu.¹²²

- ¹¹⁶ Zenbaitek, kontsonantea <*j*> idaztea eskatzearekin batera, frikari hau beti letra horrekin irudikatzea proposaruko du; *e* eta *i* aurreko <*g*>aren ordez, <*j*>. Meigret-ek (*Traité*, 1542), esaterako, *anje*, *linje*, *manjer* idatzi behar dela dio (HLF II 103). Le Gaygnard-ek (1609) beti *j* idazten du (HLF IV-1 84, 4. oh.). L’Esclache-k (1668) *ge*-ren ordez *j* idaztea proposatzen du: *juja* (*jugea*), *gajure* (*gageure*) (HLF IV-1 99, 1. oh.). Baina proposamen hauek ez zuten arrakastarik izan.
- ¹¹⁷ Catach-en azterketaren arabera (1968: 316 eta 370), Arroxelako Haultin sendiko inprimatzaileek *i* / *j* darabilte urte gutxi geroago testu frantses batzuetan (A. Haultin 1581, P. Haultin 1587, H. Haultin 1593).
- ¹¹⁸ Frantsesez *-ger* amaieradun aditzak jokatzera, <*g*> letra gorde nahi izan zuten adizki guztietan; *a* eta *o* aurrean gertatzean ere frikaria ahoskatzeko, <*ge*> idazten hasi ziren: *je mangeais*, *nous mangions*. Antzeko zerbait dugu *gageure* (*gager*-ekiko harremana agerian uztearren), *chargeure* (*charger*) eta antzekoetan. Jakina da pareko eginbeharra duela <ç> letrak; alegia, adieraztea <*c*> [s] dela, eta ez [k]. XVI.lean Robert eta Henri Estienne ez ziren <ç>ren aldekoak: nahiago zuten <*ce*> (*commencea* vs. *commença*). Ikus Grevisse 1970: 60 eta HLF II 122.
- ¹¹⁹ Hona 4-50 eta 250-260 orrialdeetako zenbait adibide: *iauna* (4), *iabia* (6), *ioya* (6), *Iangoycoac* (10), *ioan* (14), *iuge* (34), *iauguiten* (38), *iustoqui* (48), *iarriren* (50), *ialgui* (250), *iaquin* (254), *iagotticoz* (260), etab.
- ¹²⁰ Hona GOMENDIOZCO CARTAKO erabiltze batzuk: *IAVN* (3), *ioan* (3), *iabea* (5), *iauregui* (6), *Iarraiqui* (7), *Iende* (8), *Iaincoaren* (11), etab.
- ¹²¹ RIEV-eko ediziotik hartuta, hona “Gomendiosco letra”, “Tracurtcaliari” eta lehen hiru kapituluaren hasierako bi orrialdeetako adibide batzuk: *Iaun* (1), *iauregui* (1), *iarraiqui* (2), *Ioanen* (2), *iagoyti* (3), *Iincoac* (4), *ioaiten* (5), *IVAN DE TARTAS* (4), *iaquitia* (11), *ialquitian* (12), *Iencoaren* (34), *iuiamendu* (34), *iustuaren* (34), *Iuié* (34), *ialguiten* (55), *Ioaita* (56), etab. 12. orrialdean *jaincoaren* dator.
- ¹²² Oihenarten 1-30, 100-130, 200-230 eta 680-706 atsotitzetan: 7 *Iaincoarequi*, 26 *iana*, 27 *ian*, 110 *iabea*, 202 *ients*, 203 *iaqui*, 215 *haur-ialea*, 222 *ieiquiten*, 684 *iaquitea*; baina 104 eta 215 *jan*, 685 *jaten*, 688 *jauna*, 688 *jaunturic*, 704 *jan*. *Manual Devotioenezcoa*, Altunaren edizioa, 40-70 eta 400-410 orrialdeetan: *iaiatez* (42), *iaquin* (46, 46, 56), *Iongoicoac* (50), *Iaun* (50), *Iesus Christen* (56), *Iaunaren* (58), *maiestatea* (64), *iuiamendua* (64), *ioateco* (70), *instuac* (70), *Iesussec* (404), *iautsten* (406), eta abar; baina *sujeta* (54), *Iujamendua* (406), *Sujetaren* (410). Hitz barruan daude azken *j* hauek.

4.4.2. *s* ahostuna

Idazle zuberotarrek bokal artean bereizketa egin ohi zuten: <ss> ahoskabea / <s> ahostuna. Erromantzeetatik¹²³ hartu zuten, noski, euskal autore zaharrek aurkakotasun ortografiko hau, baina Lapurdiko egileentzat, esaterako, bereizkuntza grafiko soilu zatekeen bitartean, Zuberoakoentzat bazuen adierazi fonetiko bat ala beste paratzeak.¹²⁴ *Catechima*-n, <s> ahostuna dute hitzok bokal artean:

Jesus-Christ- (I 17, 21...), *ezdeusetic* (I 29), *deüsec* (II 33), *Joseph* (I 33), *Ierusalemeco* (I 34), *misericordia* (I 36), *Erresumaz* (I 36), *guisa* (I 51), *presoubat* (I 58), *desakitcen* (I 92), *desoboratcen* (I 107), *espousa* (I 98), *sasoac* (I 110), *Arrosarioaz* (I 146), *dolorosac* (I 148), *gloriosac* (I 148), *Presoner* (I 148), *Musica* (II 18), *Herodesen* (II 32), *desertian* (II 41), *Farisien* (II 52), *Cosia* (II 100), *PRESENTACIAZ* (II 109), etab.

Zalantza oso gutxi daude: *Paradusia-* (I 29, 36, 39 eta 101) / gainerako agerraldietan *Paraduss-*, maiz eta maiz (bigarren partean beti horrela). Larrasqueten hiztegian hitz horrek *s* ahoskabea du. *Elizabetec* (I 42) / *Elisabet-* (I 148, II 100, 100, 112, 101, 101); *z* ahostuna ala *s* ahostuna duen zehaztu behar. Bossuetek *Elisabeth* idazten zuen. *Elizabetec* grafiari dagokionez, gogoan izan Belapeirek ez dituela *-z-* eta *-s-* idazkerak nahasten, Maytiak bezala: *CatOlo 56 desiratçera / 37 deziratu*; 25 *guisaz / 41 guizaz*; 26 *Jesuzen*, etab.¹²⁵ Bestalde, *HAMASEI GARREN* (I 69, 135, II 70) eta *arrasortcia* (II 13) formetan ez dugu *s* ahostunik, ezpada *sei* eta *sortze* osagaien *s-* gorde nahia.¹²⁶

Aurkaritza grafiko hau (<ss- / -s-) bokal artean ageri da bakarrik eta, halatan, Belapeirek ez du desberdintzen, esate baterako, kontsonante ahostun baten aurrean ahostundua gertatzen bide zen *des* aurrizkiaren *-s-*: *desditcha* (I 65), baina *desoboratcen* (I 107) bokal artean.¹²⁷ Hitz hasieran, berriz, ez omen dago *s* ahostunik (Lafon 1958: 100).

¹²³ Frantsesari dagokionez, XIII. mendearen hasieran <ss> grafiaz [s] adierazten da, eta <s> grafemaz [z] (*HLF* I 519). "Moyen français" deitzen duten aroan (XIV-XVI) <sc> grafia askotan dator bokal artean [s] balioarekin eta, bestalde, <ss> ere bai zenbaitetan, [z] balioarekin (*HLF* I 538). Dena dela, bokal artean <ss> vs. <s> izan da sistema nagusia.

XVI. mendetik aurrera [z] irudikatzeke moduak hauek dira: grafema nagusia bokal arteko <s> da (*maison, rose*); zenbaitetan <z> idazten da (*azote, gaz*; hitz hasieran *z-* da aukera bakarra: *zèle, zéro*); gutxi batzuetan <x> (*deuxième, sixième*); ikus Grevisse 1970: 63 eta Torres Monreal 1980: 58-59.

XVI. mendetik hasita, ortografia berri nahi zutenek ahostuna beti <z> idaztea nahi zuten. Meigret-en proposamenari jarraituz (*Traité*, 1542), Ronsard idazleak *choze, espouze* idazten zuen (*HLF* II 103 eta 112). XVII. mendean Poisson (1609) nahiz L'Esclache-k (*Véritables régles*, 1668), *s* letrak *z* letraren lekua hartzen duela salatu eta gero, beti <z> jartzea erabaki zuten (*HLF* IV-1 84, lehen oh.; 99. oh.).

¹²⁴ Schuchardtek dioskunez, "el que en aquella época se escribiera ante vocales *ss* (*ikussi hoy ikhusi*) se debe también a una imitación de las lenguas romances, pero sin que en vascuence cumpla función alguna, pues si en francés o en español antiguo, junto a la sorda *ss* está la sonora *s*, el vascuence en cambio no conoce este último sonido" (1988: 942). Zubererazko testuetan, jakina, bereizketak oinarrizko fonetikoak ere bazuen.

¹²⁵ *Pronus* eta *IganPr* izkribuetan ez dugu aurkitu halakorik. Mercyk adibide bakarra du: *Johane-Cezar* (10). Resseguek, izen bera (*Johanne Cezar* 9) eta *Rozario* (22).

¹²⁶ Frantsesez ere, bokalarteko <s> letra hitz batzuetan ahoskabea da: *vraisemblable, parasol*, etab. Bigarren osagaiaren hasieran <s- > duten hitz elkartu eta eratorriak dira (Torres Monreal 1980: 58).

¹²⁷ Frantsesez ere, kontsonante ahostunaren ondoren ahostundua gertatzean, <s> idazten da (*Alsace, subsister*), bereizi gabe. Ahoskera ahostundua aurreko kontsonanteak berak adierazten du (Grevisse 1970: 63).

4.4.3. z ahostuna

Ahostuna jasotzeko, bokal artean eta hitz hastean <z> idazten du, ahoskabetik bereizita, hau <c> eta <ç> grafemez ematen baitu:¹²⁸ *Nazaret* (II 33), Boss *Nazareth*, Intxauspe *Mt 18 NaZarêthe*; *plazer*,¹²⁹ Larrasquetek *plaZé* dakar, biarnesetiko mailegua: *plásé*, [z]. *Cegnharazucaz* (I 86) formak ere ahostunaren grafia du, baina ezer gutxi dakigu ele horren esanahiaz eta jatorriaz. Hitz hasierako adibide bat dago: *Zacaria* (II 113, 114); cf. Bossuet *Saint Zacharie*. Kontsonante aurrean z paratu ohi du Belapeirek, ahostunduak seinlatu gabe (*ezdeus* I 145, Larrasquet *eZdeüs*). Hitz bukaeran ere <-z> dator beti.

Antza denez, zenbaitetan ez du ahostuna adierazi: *arraço-* eta *arraçou* idatzi ohi du;¹³⁰ Larrasquetek *arraZu* dakar (biarnesez *rasou*, [z]). *medeci* (II 118) hitzari dago-kionez, Larrasquetek *bedeZi* dakarren arren (bere ustez biarnesetiko mailegua, *medeci*), frantsesez bezala, biarnesez ahoskabea du eleak: Lespy *medeci*, [s].

Zubererazko izkribu zaharretan -s- / -ss- aurkaritza aski zabalduta eta finkatuta ageri bada ere, z ahostuna ez dute denek seinlatzen, itxura denez. Larrasqueten hiztegiari ahostuna duten bi hitz (*arraZu* eta *plaZer*) honela idatzi zituzten: Maytie, *Jean de Paris* eta Mercy lekukoetan <z> dute biek; Resseguek ere *plazer* darabil (lehen hitza ez dago haren idazkian); *OthoiCant* eta *Xarlem* testuetan *arraçu* eta *placer* daude maizenik, baina *plazer* azaltzen da inoiz; Maisterren lana ez dugu hatsarretik azken-tzeraino ikuskatu, baina orain arte aurkitutako agerraldietan ç, ç dute bi ele horiek; azkenik, *Pronus* eta *IganPr* liburuxketan *placer* dago.¹³¹

4.5. Afrikatuak

4.5.1. tz

Frikariaren banaketari eusten zaio, aurretik *t* ezarrita: <tc> *e* eta *i* bokalen aurrean; <tç> garaitiko bokalen aitzinean; <tz> hitz amaieran zein kontsonante aurrean:

¹²⁸ "Pour distinguer le z sonore, identique au z français, du z sourd basque, identique au ç français, l'orthographe souletine traditionnelle se servait précisément du z et du ç, écrivant par exemple, d'une part, *arrazou*, *gazna*, etc., et d'autre part *duçu*, *gaiça*, *çabal*, etc. A la fin des mots où en souletin le z est sourd devant une pause ou devant une consonne sourde, et sonore devant une voyelle ou devant une consonne sonore, on se servait traditionnellement du z; sans doute un auteur ancien a bien fait usage dans ce cas du ç, écrivant par exemple *niç*, *betbikoç*, etc., mais cette pratique est restée exceptionnelle" (Gavel 1960: 211).

Egia esateko, edozein kontsonanteren aurrean idazten dute zaharrek <z>: *gazna*, *ezne*, baina baita *gazpi* edo *Bazco* ere. *IganPr* eta Maisterrek badituzte Gavelek aipatu grafiak: *IganPr bateç*, *arguiç*; *Baçco*, *apbeçcupu*; Maister *jakitiaç*, *ecieç*; *eçpeita*, *apbeçcupu*. Zernahi gizaz, xedea ez da ahostuna bereiztea; izan ere, *plazer* agertzen da bietan (ikus beheraxeago), eta Maisterrek *arraçu* idazten du.

¹²⁹ *plazer ditçan eman* (I 110), *plazer badu* (I 134), *plazer(ac)* (II 57, 132).

¹³⁰ *arraço-* (I 89, 129, II 38, 39) eta *arraçou* (II 85, 92, 106, 115).

¹³¹ *CarOlo*: *arrazonable* (68), *arrazoric* (75); *plazer* (106), *plazera-* (35, 42, 43). *Jean de Paris* (A esk.): *arrazou-* (17, 20, 20, 27, 47...); *plazer* (74, 100, 108, 152, 171...). *Mercy*: *arrazou-* (10, 11, 15, 31); *plazer* (4, 11, 12, 13...). *Ressegue*: *plazer* (44, 44, 45).

OthoiCant: *arraçu-* (63, 94); *placer* (36 adibide, gurtxienez) eta *plazer* (19), *plazerrac* (50). *Xarlem* (ahap.): *Arraçu* (236, 249), *aracou* (345); *plazer* (84, 86, 129, 131, 134...), *plazera* (136). *Maister*: *arraçu-* (xxi, 15, 256...); *placer-* (35, 52, 62, 182, 183, 269...). *Pronus*: *placer* (30). *IganPr*: *placer* (2, 4, 5...).

<tc>: *escolatcen* (I 17), *gaztigatcen* (I 18), *ditcen* (I 18), *borthitcetán* (I 111), *Orbitceco* (II 44); *utçiren* (I 18), *aitcinecoen* (I 18), *batcier* (I 19), *aitciniala* (II 45), *santificatcia* (II 7), etab.

<tç>: *hitçaz* (I 18), *beitçaicu* (I 19), *iratçarriki* (I 25), *baitçaitço* (I 123), *itçour* (I 79), *çakitçoyé* (II 61), *utçuli* (I 20), *baitçutian* (II 55), etab.

<tz>: *hitz* (I 18), *bibotz* (I 19), *hanitz* (II 49), *bakboitz* (I 32), *Corpitz* (I 109); *corpitzbat* (I 29). Ikus gorago (4.3.1) *-tzt-* eta *-tzg-* (*bekaitzterria*, *pitçgarric*).

Arauaeren aurkako gutxi ditugu: *hitcac* (I 45), *obora itcac* (I 92), *ardieç ditcaguien* (I 120), *guitcan* (II 63); *Eztakitçenen* (II 36), *deitçen* (I 33), *batçieç* (I 83), *bicitçia* (I 38). Gainera, *tz* azaltzen da inoiz *i* eta *e* bokalekin: *gaitzetic* (I 42, Gure Aitan), *baketzia* (I 44), *pitçia* (I 38, 40; alegia, Credoaren azken lau artikulua aipatzean eta Credoan); lehen partean atzeman ditugun salbuespenak, oro har, testuinguru jakinetakoak dira. Bigarren partean beste hiru daude: *borthitzenetaric* (II 124), *othoizetaric* (II 125) eta *hitzemanac* (II 132); azken hau, agian, inprimatzean sortua da, gainontzean *hitz eman* baitago. Azkenik, *erdçian* (II 17) grafia etimologikoa da, inondik ere (ikus *BpHizt*, *erdi*). 'Erd(i) + -tze' etorkia erakutsi nahiko du autoreak idazkera horren bidez. Larrasquetek *ertze* jaso zuen ipar-ekialdeko zubererari, eta J. Casenavek ere —zuzenean, ahoz— esan digu horrelaxe ahoskatzen dutela.

4.5.2. ts

Lautan bakarrik paratu du <ts>: *etsituric* (I 95), *Lamputs* (II 4), *diotsogu* (II 62), *Diotsogula* (II 62). Darabilen grafia <x> da:¹³² *ARRAXECO*, *exitia*, *baxarre*, *baxian*, *bouxic*, *onhexi*, *uxu*, *oboraxiagoric*, *mabaxano*, *Dobaxien*, *sinhex*, *amex*, *ibardex*, etab.

4.5.3. tx

Curutche (I 127), *Detçhema* (I 47), *ditçha* (I 58), *etche* (I 27), *etçheki* (I 22), *itçhouran* (I 29), *hanitçhen* (II 76), *bortçhatu* (II 32), *cerbutçhari* (II 130), *desditçhac* (II 32), *martçhocoan* (I 32), *mehatçhatcen* (I 17), *tortçho* (I 141), *eretçhekiten* (II 32), *etçhecoen* (II 37), *Mertçhedé* (II 62), etab.

Belapeirek <-tch-> idazten du. Dotrina honetan *tch* ez denez hitz hastean (eta amaieran) sekula agertzen, zubererazko hiztegiak eta testuak ikuskatu ditugu (ikus fonologia 12.2.4); esate baterako, gure corpuseko liburu zahar gehienek *chipi* dakarte, baina Maisterrek, Gèzek eta Larrasquetek *txipi*. Ikusiko dugunez, XVI. eta XVII. mendeetan Maister da *tch-* eta *ch-* dituen bakarretakoa.

¹³² Joera aski hedatua izan zen, Iparraldeko idazleen artean, *ts* adierazteko <x> grafemaz baliatzea; Etxeparek, esaterako, badarabil: *Goyz etarrax* (14), *Arraxian* (14). <ts> ere usatzen zuten. Tartasek *Onsa-n* digrama darabil batik bat: *ametsac*, *lotsaturic*; baita *saxu* nahiz *satxu* ere (Altuna 1987: 7). Oihenartek ere badu <ts>, nahiz eta, *ts* irudikatzeke, gainean puntua duen *z* jartzeko asmoa agertu hitzaurre ospetsuan. Zuberoko idazki batzuetan (*CatOlo*, *OthoiCant*, Ress eta Mercy), *x* eta *ts*, biak agertzen dira testu berean txandaka (Agirre 1998a: 26). Gero, XIX. mendean, *ts* ala *x* idatzi behar den eztabaidatuko dute Iparraldekoek. Ikus Zuazo 1988: 225-233.

4.6. *l*, *n* eta *r* ondorengo frikariak eta afrikatuak

Aurkaritza grafikoa soilki dardarkariaren ondoan dago, *l* eta *n* kontsonanteen ondoren erregulararki <*c*>, <ç>, <*s*> eta <*ch*> paratzen baititu; salbuespen bakarrak *bontcia* (II 125) eta *utçultceco* (I 100) dira, bi aditz-izen. Ahoskeraren inguruko auzia eta hipotesiak fonologiari buruzko artikuluan ditu irakurleak (ikus 16.6); gainera, han hainbat testu zahar deskribatuko ditugu zehazki. Hemen, beste gabe, Belapeireren grafikak emango dira. Beraz, beste artikulua hartan aztertuko da, esaterako, ingurune hauetan atzizkien berezko itxura (-*tzaz*, -*tzat*, -*tsü*) aldatu den edo maileguekin zer jazo den.

4.6.1. *r*__

Bizkarkarien sailean, frikaria eta afrikatua agertzen dira. Aditz-izenak -*rtc*- du: *azcartcen* (I 78), *barourtcen* (I 110), *buburtcen* (I 99), *bartcen* (II 32), *bertcen* (I 112), *iratçartcen* (II 5), *iracourtccen* (I 123), etab.

battarçun (I 118), *chabutarçun* (I 73), *chouritarçuna* (I 70), *burçaguiarentaco* (I 100), *iracourçaler* (I 27), *Ourço* (I 85), etab.

artçagna (I 117), *ebortci* (I 40), *çuburtcia* (I 50), *çortci* (I 33), *Berartçaz* (I 31), *hartçaz* (I 20), etab.

Apikarien sailean, frikaria bakarrik aurkitu dugu: *Persona* (I 30), *bersatcen* (II 62). Azkenik, bi sabaiaurrekoak ageri dira, hala frikaria (*ourçapal* II 104) nola afrikatua (*bortcha* I 21, *bortçatcia* I 57, *martchocoan* I 32, *torçho* I 141). Bada txandakatze bat: *Mertchedé* (hiru aldiz) / *Merchedé* (behin), lau agerraldiak orrialde berean (II 62); apika, inprimatzearen ondorena da aldaera bakartua (ikus gure ed. oh.).

4.6.2. *n*__

Bizkarkarien sailean, beti *c* eta ç ditugu. Aditz-izenak *c* du: *arhinceco* (I 21), *eskencen* (I 76), *ezconceco* (I 24), *laguncen* (I 87), *urbence* (I 29), *azkencian* (II 64), etab. Behin, haatik, *bontcia* (II 125) idatzi zuen. Hona adibide sorta bat:

bonçaz (II 130), *çoinçaz* (I 49), *açança* (I 29), *ençun* (I 47), *minça* (I 19), *onci* (I 97), *concevitü* (I 32), *Intencione* (I 60), *Ordenança* (I 26), *Princê* (II 11), *alaguercancia* (I 32), *concencia* (I 67), *diferencia* (I 36), *Indulgencia* (I 55), *penitencia* (I 54), *Prudencia* (I 49), *Sentencia* (I 114), *Obediencia* (II 121), etab.

Beti ere *s* eta *ch* azaltzen dira:

iakinsu (I 19), *onsa* (I 20), *inchensatcen* (I 120), *Conseilluco* (I 23), *consolatcia* (I 50), *consolatu* (II 128), *pensamentuz* (I 68), *consecratcen* (I 70), etab. *Esparrançha* (I 48), *inchensatcen* (I 120), *hurrenché* (I 107), etab.

4.6.3. *l*__

Behin bakarrik ezarri zuen afrikatua: *utçultceco* (I 100). Gainerakoan, aditz-izenek frikariaren grafia dute: *utçulce-* (I 86, II 29, 29), *estalcen* (II 43), *galcen* (I 115), *galcera* (I 17), *helceco* (I 100), *hilcera* (I 79), *ohilcen* (I 117), *salcen* (I 100), etab. Hona osteran-

tzeko adibideak: *abelçain* (I 107), *eztavilçanac* (I 24), *davilçala* (I 45), *belcez* (II 128), *belçaren* (I 84), etab. Apikaria beti *s* da: *abalsu* (I 49), *falsu* (I 47). Sabaiarrekoa, *ch: alchatceco* (I 29), *alchatu* (II 107).

4.7. f

Confessioné, cofessa, Confirma, Josafateco, Profeta... Frantsesetiko *-ff-* darabil hiru hitzen agertze orotan: *Official, officialé* eta *officio* ‘elizkizuna; ogibidea’;¹³³ frantsesez *officiel, office* (Boss II 38). Baina Belapeire ez zaio eredu horri lotzen: *diferencia* (I 36), *soferitu, soferitcen* (I 40, II 47, 53); fr. (Boss) *différence, souffrir*. Maytiak (*differencia, soferitu*), *OthoiCant* testuaren egileak eta Resseguek gustuko dute grafia bitua (Agirre 1998a: 26).

Behin ekarri du *ph* kultista: *Joseph* (I 33), baina beste erabiltzeetan *Josef* (I 32, II 31, 32, 33, 33...); fr. (Boss) *Joseph*. Bossueten katixima itzultzean alde batera utzi zuen *ph* etimologikoa: *Profecien* (II 25, 45; Boss *Prophéties*), *Profetessa* (II 105; Boss *qui avoit le don de prophetie*), *Caifaren* (II 47; Boss *Caïphe*), *Farisien* (II 52, 121; Boss *Pharisien*).¹³⁴

4.8. Albokoak

4.8.1. I

Belapeirek ez du grafia biturik: *mila* (II 74), *milatan* (II 99); cf. *CatOlo 77 Milla*.¹³⁵

4.8.2. II

Idazleak <ill> darabil bokalardiaren ondoko asimilazio bustidura denean —kasu honetan ezin dugu jakin *i* albokoaren grafiari ala bokalardiari dagokion— eta zenbait mailegutan. Hona adibideak: *kbanderailuz*¹³⁶ (I 141), *KHANDERAILLUKO* (II 102), *Baranthaillaren* ‘otsaila’ (II 102), *BURVILLAREN* ‘iraila’ (II 93), *uztailla* (I 25), *Uztaillaren* (II 100); *Conseilluco* (I 23), *Vrguillia* (I 54), *urguilliac* (II 45). Azken hiru adibideek bustidura mailegatua dute. *Apirillaren* (II 6 eta 136) formak <ll> du. Hitz amaieran *-il* ageri da: *mirail* (I 141); biarn. (Lespy) *miralhb*.

Frantsesez <ill> idazten dutela dio Oihenartek, ortografiari buruzko hitzaurrean. Biedermann-Pasques-ek dioskunez (1992: 409), *i + ll* (*fille*) eta *ill* (*travailler*) zerbiltzaten; eta hitz bukaeran *il* (*gril, travail*); ortografia fonetikoaren aldekoen testuetan *lh* ere agertzen omen zen.¹³⁷

¹³³ *Official* (I 1, 17, 26, II 3, 6, 136), *officialé* (II 35) eta *officio* (I 22, 110, 143, II 35...).

¹³⁴ *Catechima*-ko frantses testuetan, gorde egiten da grafia klasikoa: *trionphante* (I 159), *propbanes* (I 163).

¹³⁵ Autoreak maileguaren grafia atxikiz gero, <ll> (= /l/) ager daiteke euskal testu zaharretan. *Charlemagne* pastorealean, esaterako, “la graphie d’emprunt reste parfois: *illustria, miliou / milliou* (béarnais *milliou*); *alle; alla*” (Oihartzabal, *Xarlem* 121). Ikus Agirre 1998a: 27.

¹³⁶ “Del español *Candelaria* sin duda” (DEV). Beraz, Belapeireren etsenpluan asimilazioa genuke, ez bustidura mailegatua.

¹³⁷ Frantsesez *l > j* aldakuntza fonologikoa gertatu zen. Aldaketa XVI. mendean dokumentatuta bada- go ere, hizkuntza zaindura XIX. mendea arte ez zen igaro; ikus, esaterako, J-M. Pierret 1985: 160.

Sistema okzitaniarraren bereizgarri nagusiak, *lh* eta *nh*, Biarnoan nahiko berandu sartu ziren, literatura loraldi okzitanoak ez baitzuen ia Gaskoina ukitu. XIV. mendetik XVI. mendeko lehen erdia bitarte, testu biarnesek bi idazkera horiek dituzte, baina handik hara grafia frantsesak sartuz joango dira. XVII.etik aurrera, *gn* digramak *nh* erabat baztertuko du, baina *lh* agertuko da oraindik tarteka-tarteka (Grosclaude, *Langue béarnaise* 18-19). Belapeireren izkribuan ez dago *lh* okzitanorik, eta *-lh-* grafia *l-h* adierazteko da (*alhabari*, *alhargun*).¹³⁸

4.9. Dardarkariak

Dardarkari bakuna eta anizkuna bokal artean bakarrik bereizten ditu idatzian; *egarri* 'edatera bultzatzen duena' (I 51) eta *egari* 'jasan' (II 20) ederki desberdinu ditu beti. Hitzaren buruan, jakina, *-r* dago: *birour* (I 20), *Alkhar* (I 95). Kontsonante aurrean *r* ezarri zuen (cf. Maister *urrbentce* vii). Aldaera batzuei inprimatze-huts itxura hartzen diegu: *errori* (I 109) eta *erroriren* (I 90), baina hamabi agerralditan *erori*, *eroriren*, etab. (I 66, 97, 114...). Bestalde, *beharenic* (II 4), *beharetan* (I 93), *beharago* (II 10) formetan *behar* hitzaren *-r* atxiki du, ausaz; cf. *behar etan* (II 11). Gainerakoek *rr* dute: *beharra*, *beharraç*, *beharraz*, *beharreç*, *beharreç*, etab. (I 50, 73, 88...). Bada besterik: *çabaragoec* (I 24), *çaharetan* (II 108), baina normalean *çaharr-*;¹³⁹ *çuburago* (II 40), baina *çuburrena* (I 30) eta *çuburren* (II 24).

Ondoren hasperena heldu denean, XVII. eta XVIII. mendeetako idazle gehienek bezala, *rh* idazten du, sekula ez *rrh*,¹⁴⁰ egun emaitzak desberdinak badira ere:¹⁴¹

Egun *-b-*: *arbina* (I 105), *Berhala* (I 22), *berbezte* (I 115), *borbau* (I 90), *erhaille* (I 46), *erhiaz* (II 112), *erboki* (I 83), *garbaituric* (I 143), *orbitcen* (I 136), *orhitçarretan* (I 32), *sorhoetaco* (I 21), etab.

Egun *-rh-*: *Aurbide* (I 21), *aurbidegoa* (I 147), *larhoti* (II 114), *urbentu* (I 24), *URHENBURIEZ* (I 57), *urhez* (I 83), etab.

Bokal protetikoa ezarri zien erdaratiko hitzei: *Arrosarioa* (I 149), *arroçac* (II 125), *arraço* (I 89), *erreçevitçetic* (II 47), *erregent* (I 23), *erregla* (I 23), *erregueç* (II 25), *errekeitarieç* (I 74), etab. Salbuespen bakarrak *Religionezco* (I 120) eta *Religionian* (I 123) dira.

4.10. Hasperena

Erregulariki darabil <h> ingurune orotan: *haboro* (I 18), *hanitz* (I 21); *bebatu* (II 36), *çabau* (I 21); *auber* (I 23), *oibalez* (I 84); *anhartio* (I 35), *sinbesten* (I 45); *cegnbatu*

¹³⁸ *Charlemagne* pastoralean *l-h* irudikatzen *ll* eta *lh* erabiltzen dira: *allaba* | *alaba*; *bellarico* | *belharico*. Idazten dutenen buruan sistema okzitanoaren <lh> sabaikaria egoteak adieraz lezake bitasuna. Ikus Oihartzabal, *Xarlem* 121.

¹³⁹ *çabarra*, *çabarrena*, *çabarragoac*, etab. (I 30, 93, 112, II 21...).

¹⁴⁰ Ondoko autore eta testuetan ez dago *rrh* grafiarik: *Pronus*, *CatOlo*, *OthoiCant*, *Ressegue*, *IganPr* eta *Mercy*. Maisterrek, aldiz, hainbatetan erabili zuen idazkera hori (ikus fonologia 20.5).

¹⁴¹ "El suletino ha debido, pues, distinguir siempre entre sí los grupos *rh* y *rrh*, tal como los distingue gráficamente Leizarraga, aunque por lo general se escriben uniformemente *rh* en los textos de los siglos XVII y XVIII" (*FHV* 327). Maytieren kristau-ikasbidean, esaterako, *urbence* (13), *urbenburiez* (19), *erhautsetara* (19) eta *aurbide* (58) aurkitu ditugu. *Charlemagne* pastoralean, *urbe* (114. ahap.), *urbentu* (706. ahap.) eta *erhauxa* (227. ahap.).

(I 127), *guegnbatu* (II 95); *al bargun* (I 98), *belhagnez* (I 125); baita silaba amaierako dardarkariaren ondoren ere, aurreko atalean ikusi dugunez.

4.11. Hitz hasteko *b* mutua

Frantsesaren antzera (*humilité*) maileguaren grafia gordetzeagatik (lat. *humilitatem*), *humilitatia* idatzi zuen Belapeirek (II 99, 100...), baina ez dugu uste hasperena ahoskatzeko zenik. Cf. *umilki* (I 47, 74...), Lrq eta Gèze *umilitate* eta *umil*. Jacques de Maytiak, grafia etimologikoen zale hark,¹⁴² *humilitate-* (30, 53, 54) eta *umilitate-* (101, 102) txandakatzen ditu. Baina Maister, Mercy eta *OthoiCant* liburutxoak *umilitate* dute.¹⁴³

Bp *Heresia*, *heretico*, *Herodac*, *habituala*, *biperdulie* grafietan ere letra etimologiko "mutua" dateke *b-* (ikus fonologia 13.6). Autoreak ez ditu, bada, hasperena eta *b* mutua idaztean bereizten; frantsesez ere, oro har, ez zituzten desberdintzen [h] —batik bat jatorri germaniarreko hitzetan ageri zena eta egun eskualde gehienetan galdua— eta *b* mutua (Biedermann-Pasques 1992: 144, 411).

Frantsesez, etimoari begiratzen zioten grafiak ugaldtu ziren, *homme* (lat. *hominem*) eta honetarikoak, nahiz eta hitzunek aspiraziorik ahoskatu ez (latinak ere [h] aspaldi galdua zuen). *H-* mutuak balio diakritikoa ere bazuen, ordea: letra mutu etimologiko edo analogikoen xedea, ardura, *i* eta *u* letren irakurketa erraztea zen, horiek bokal nahiz kontsonanteak izan zitezkeenez. Halatan, irakurleari laguntzeko, *b-* ezartzen zioten hitz hasteko bokalari haren ondoren beste bokal bat zetorreanean (*huile*, *buis*, *buit*; *oleum*, *ostium*, *octo*), hasierako hori bokala zela jakinaraztearren; *ier* zaharra (lat. *heri*) *hier* bilakatu zen, eta *b-* hori idazkera berrian etimologikoa ez ezik diakritikoa ere bazen, hasierako bokala *j* ahoskatzea eragozten baitzuen (Burney 1970: 14; Biedermann-Pasques 1992: 80; Catach 1993: 21). Gogora *Refranes y Sentencias*-etan grafia soila dugula <h>, gaztelaniak zituen antzeko ohituren ondorioa (*buerta*, *bueno*).¹⁴⁴

5. Azentuak eta beste zeinu laguntzaile bat (dieresia)

La imprenta divulgó, asimismo, un sistema poco regular de acentuación, que tenía como fin evitar las ambigüedades de lectura (particularmente en formas verbales, pronombres, conjunciones y nombres propios de origen bíblico o clásico) (Blecua 1987: 142).

Ez dakigu zer neurritan egiten duten bat Belapeireren eskuizkribuko azentuek eta liburukoek, moldiztegitan ez baitzen egoten behar adina karaktere azentudun,¹⁴⁵ baina dotrina honetako grafiak ez dira batera erregularrak: hitz bat edo forma bat

¹⁴² Cf. *Catholica* (38), *pænitenciazco* (41), *sæcula* (43), *æternal* (49), *qualitiatiac* (90), *Scandalo* (69), etab.

¹⁴³ Cf. Maister xix *umilitatiaren*; *OthoiCant* 19 *umilitatian*, 20, 26 *Umilitatezco*; Mercyk *umilitatia-* idatzen du (23, 33-34), baina *humil* (30), *umil* irakurri beharko genukeena.

¹⁴⁴ Hitz hasierako *u* <*v*-> nahiz <*h*-> idazten da, esaterako, *RS*-etan. Hiatoak eta morfema mugak adierazteko ere erabiltzen da <*h*->: *adinbon* (31. ats.), *hahoaz* (372. ats.); cf. Capanaga (1656) *aboa*, *abec*. Ikus Gavel 1920: 454, lehen oh. eta Mitxelena *PT* 411 eta ond.

¹⁴⁵ Gogora datorkigu Catach-ek dioena Akademiaren hiztegiaren 1740ko edizioaz: "Au moment de la publication de la troisième édition, en raison de la carence, dans les ateliers, des caractères accentués, bien des mots n'avaient pu recevoir les accents nécessaires. C'est ainsi qu'on ne trouve assez systématiquement l'accent grave qu'à partir du tome II" (1993: 38).

azentuarekin eta azentu gabe azaltzen zaigu, aldizka; zirkunflexuak (˘) azentuaren lekua hartzen du, eta baita honek haren tokia ere... Gainera, badira aldeak liburuko bi parteen artean. Aipa dezagun, bidenabar, XVII. mendeko azentu frantsesen azalpen egokia dagoela Biedermann-Pasques-en azterlanean (1992). Lehenik, *accent aigu* delakoaz jardungo dugu; Belapeirek *e* bokalari ipini dio gehienbat, frantsesez bezala: *besté*, *hoyéc*, *verthuté*.

5.1. (˘) azentua

5.1.1. -é

Lehen partean, *-e* dago eskuarki: *besté*, *ezpadutie*, *bere* (17), *ere*, *derie*, *bere*, *eguite*, *bere*, *die*, *extie*, *igante*, *bere* (18)... Hainbatetan azentua ezarri zuen idazleak, baina bilketa egin dugu¹⁴⁶ eta ez dago inolako erregelarik, azentua duten hitzak azentu gabe ere azaltzen baitira, oro har. Adibideetatik idoki dugun ia ondorio bakarra da Belapeirek *besté* gustuko zuela: 29 aldiz aurkitu dugu *besté*, behin *bésté*, beste behin *Besté* eta bost aldiz *beste*.

Bigarren zatian, aitzitik, *-é* da arrunta eta *-e*, salbuespena: *EGUINBIDÉ*, *gouré*, *gouré*, *beré*, *Erregué*, *beré* (portada), *EGUINBIDÉ*, *ATHANASE BELAPEYRE*, *Badakicie*, *gouré*, *ené*, *Aurbidé*, *deriecié*, *ourthé*, *beré* (3)... Baina 63. orrialdetik¹⁴⁷ urrentzeraino, berrogeita lautuan *-ê* dago grafia normalaren ordeztuz: *Diacrê*, *Fraidê*, *Pentecostê*...¹⁴⁸ Nahaste hau inprimaketari egotzi beharko zaio. Nolanahi ere den, hitz bera molde desberdinetan agertzea da ondorioa: *Iganté* (7, 7), *Igante* (7), *Igantê* (71). Bestalde, autoreak *bat* baturik idazten duenean, amaierako azentuari eusten dio: *bethébat* (19), *cegnharébat* (25) eta *bethébat* (94).

Frantsesetik hartua da azentu hau, eta ez du zeregin handirik zuberera idatzian, euskaraz amaierako *e* guztiak /e/ baitira. Horregatik egiten du, asaz, Belapeirek zalantza; bestalde, ohar bedi *-é* bigarren partean darabilela batik bat, Bossueten testua itzultzean, hain zuzen. Aldi hartan, frantsesez <-e> grafia *e caduc* delakoa irudikatzen zuen, Chiflet-ek 1659an honela deskribaturako bokala: “d’un son imparfait & obscurement & presque imperceptible”. Latin klasikoan azenturik ez egoteak azentuen sarrera oztopatu zuen, baina frantsesak behar zituen, bokal-sistema ezin oparago bat idatzian jaso ahal izateko. Azentu grafikoen bilakaeran, hitz amaieran *e* itxia eta *e caduc* delakoa bereizten dituen (˘) azentua da lehenengotakoa:

La réticence du premier grand lexicographe français, Robert Estienne 1549, à introduire des accents qui n’existaient pas en latin classique, a eu pour conséquence l’introduction d’un seul accent pour mot, en particulier de l’accent aigu à fonction phonique et distinctive finale, qui servait à distinguer *e fermé* de *e caduc* dans la série des participes passés par opposition aux formes conjuguées, du type *tombé* / *il tombe* (Biedermann-Pasques 1992: 98).

¹⁴⁶ Gure tesian daude adibideak jasota (AS 138).

¹⁴⁷ Haraino *Princê* (II 11) bakarrik. Lehen partean, azentuak ere gutxiago baitira, hirutan aurkitu dugu *-ê*: *ourthaxê* (I 33), *Bestê* (I 153), *ezpaçaitê* (I 154).

¹⁴⁸ *Diacrê*, *Fraidê* (63); *Pentecostê* (70); *Pentecostê*, *Igantê*, *Jaixtê*, *aicê*, *bethê*, *etçê*, *eretçê* (71); *bethê* (72, 72); *maitê*, *jakitê*, *gabê* (76), etab.

XVII. mendearen hondarrean, akademikoak ez ziren azentuen oso lagunak.¹⁴⁹ Hiztegiaren lehen argitalpenetan (1694, 1718), *accent* sarreran, *accent aigu* delakoak egiteko bakarra du: hitz amaierako *e* itxia (*santé, charité*) e “mututik” bereiztea (Biedermann-Pasques 1992: 211). Azentu frantses honen balio hori kontuan edukirik, uste dugu Belapeirek azentua ezartzen duenean adierazi nahi duela, nolabait, amaierako euskal bokala ez dela *e caduc* hori. Ereduarekiko mendekotasun handi samarra, egia esan. Frantsesez azentuek, besteak beste, *e* desberdinak markatzen lagundu behar zuten: latinak *e* laburra eta luzea zituen, baina frantsesak, *caduc* horretaz gain, *e* irekia, *e* itxia eta *e* ireki luzea.

Restait à résoudre le problème de la perception et de la description des E qui n'existaient en latin, à leur trouver une notation adéquate, permettant en particulier la distinction des oppositions de timbre et de durée *e fermé/e ouvert/e ouvert long* (Biedermann-Pasques 1992: 142).

5.1.2. -éc

Lehen partean beti *hoyec* idatzi zuen autoreak, absolutiboa eta ergatiboa deberdindu gabe,¹⁵⁰ baina bigarrean azentuaz baliatu zen lehen graduako erakuslearen absolutibo (*hoyec*) eta ergatibo (*hoyéc*) pluralak banakatzeko. Sei aldiz ediren dugu *hoyéc*:

Ergatiboa. *Gaiça hoyéc oroc cer cegnharatcen cien?* (II 28); *Hitz hoyéc certçaz orbit eraciten çutie?* (34); *Egun hoyéc [orij. hoyér] udiri eraciten deriskie Adamen egunac* (38); *soldadoen mertcedian utciric, hoyéc beré abalaz mesperetchatu cien* (47); *Hoyéc cer çor derié?* (82). Absolutiboa. *Othoitz hoyéc aspaldicoac direya?* (65).

Azken esaldian bakarrik ipini zion azentua absolutiboari. *Hoyec*, berriz, hamahirutan aurkitu dugu: hamarretan absolutiboa da eta bitan ergatiboa; hondar adibidean ez dakigu bata ala bestea den:

Absolutiboa. *Cerc artçain saintu hoyec deithu çutian* (II 18); *çoin dira hoyec?* (27); *sendimentu hoyec piztu behar dutugu* (50); *Gincoac miraculu hoyec oro eguin dutu* (50); *Letherigna hoyec cer dira?* (60); *hoyec oro dira Espiritu saintiaren egonguia* (82); *Hoyec biac nola ciren?* (100); *Ceren hoyec [Petiri eta Paule apostoluak] egun boneki eguiaz martir algarreki bil eraci baitçutien* (120); *Hoyec hanitz direya?* (123); *Ceren Gincoac hoyec saintu, baita doba-xu eguin baitutu* (125).

¹⁴⁹ *Manuscrit* (1673) ospetsuan, non hiztegiaren lehen edizioa prestatzeko bildu ziren akademikoen lana jasotzen baita, Mezeray-k (°) azentuak —“ce pretendu accent”— hitz amaieran izan ditzakeen balioak aipatzen ditu. “Mezeray identifie pourtant clairement la fonction phonique de l'accent aigu servant à la notation de *e fermé*, en finale, par opposition à *e caduc sans accent*, et à *e ouvert* en finale devant *s muet* [progres, succes]. Il reconnaît également l'emploi de l'accent aigu en syllabe graphique pénultième, devenu courant dans l'usage [deuxième, troisième]” (Biedermann-Pasques 1992: 208).

¹⁵⁰ I 26, 60, 84, 97, 111, 113 eta 113. orrialdeetan *nor* kasuan dago; I 30, 65 eta 86. orrialdeetan, *nor* kasuan.

Ergatiboa. *hori dioyé bain ardura erraiten diren hitz hoyec* (II 62); *Hoyec oroc cer erran nabi dié?* (129).

(?) {...} *graciaren altharer eman dakitcen, hoyec merechi dutien cerbutchari bonac* (130).¹⁵¹

Gorago aipatutako banaketaren aurkakoak, moldiztegiko hutsegiteak edo finkatu gabeko sistema baten emaitzak izan daitezke. Ergatiboari ezarritako azentu grafikoa silaba tonikoari zegokion, beharbada: Gèze 49 *bóic* absolutiboa / *hoyéc* ergatiboa. Apika, azentu grafikoaren bidez, bestela homografoak izango zirenak desberdinu zituen Belapeirek, mintzoan azentuak bereziko zituen legez.¹⁵² Bestalde, hirugarren graduan, *béc* dago bigarren parteko bi agerraldietan (II 72, 120), baina *hec* lehen zatiko bakarrean (I 84). Hona gainerako adibideak:

bestéc (I 19), *Jugéc* (I 114), *leguéc* (I 114), *eguitéc* (I 141), *devocionéc* (I 147), *Erreguéc* (II 32), *Processionéc* (II 60); *othoítéc* (II 126, 129); *ederréc* (II 34) *haurréc* (II 34); *Parropia Elicéc* (II 12), *aita améc* (I 60, 62, 107, 126, baina *Aita amec* I 94); *Christiéc* (II 42), *Lehen Christiéc* (II 75).¹⁵³

Orotara bederatzi -*éc* daude liburuaren lehen zatian eta hamazazpi bigarrenean. Azpialtal honen hatsarrean adierazitako bikote hartatik kanpo, ez dugu erregulartasun handirik ikusten. Guztiarekin ere, Belapeirek -*ec* eman zuen gehien-gehienetan: *Jesusec, çabaragoec, Vicariéc, arimec*.¹⁵⁴

5.1.3. -éz

Egileak maizenik -*ez* idatzi zuen: *penez, oguenez* (I 17), *gabez, ez, bourez, handienez* (18), *guciez, Bestez* (19), *eguinbidez* (II 7)... Baina lehen partean hamasei -*éz* daude eta bigarrenean sei. Batetik, *Apéz / Apez* zalantza aipatuko dugu.¹⁵⁵ Bestetik, adibideok:

¹⁵¹ Boss {...} *pour obtenir la grace de donner aux Autels de dignes Ministres; hoyec* aldareak dira. Ikusi batera, badirudi aldareak direla zerbitzariak merezi dituztenak (*boiek* ergat.), baina, agian, zerbitzariak dira aldareak merezi dituztenak (*boiek* abs.). Azken aukeraren aldekoa izan daiteke Boss *être digne de* Belapeirek *merezi ikhen* itzuli izana (ikus AS 1045 edo Aguirre 2001-ean *digne* sarrera).

¹⁵² Horrela, bigarren eta hirugarren graduetako bereizketa (Bp *horic* absol. / *horiec* ergat.; *hourac* / *béc, hayec*) lehenengora ere igarotzen zen. Cf. Gèze (1873: 49) *bóric* / *boriéc; bóurac* / *hayéc, béc*.

¹⁵³ Adibideak multzoka jarri ditugu: -*e* amaieradun hitzen ergatibo pluralak, kontsonantez amaitutako hitzenak... *othoítéc* ezin dugu sail jakin batean sartu, Belapeirek *othoitz* eta *othoitze*, biak darabiltzalako (Bp *Hizt*). Autorearen grafietan arauren bat ikusten ahalegindu gara, baina alferrik. Lehen sailari dagokionez, esaterako, Gèzek deskribatutako hizkeran, azentuak bereizten ditu mugagabea eta mugatu plurala (*arétxe* 'txekorra'): *arétxek* mgg. / *aretxék* pl. (1873: 15). *Hoyéc* / *hoyec* bereizketaren ildotik, pentsa genezake silaba tonikoari azentu grafikoa jarrita desberdintasun hori markatu nahi zuela... Baina azenturik gabeko adibideak askotxo dira: ergatibo pluralak, *bestec* (I 83), *eguilec* (I 100), *unbudec* (I 111), *ialec* (I 111), *Erreguec* (I 120), *chebec* (II 4), *erreguec* (II 25), *bekhatorec* (II 39), *erbailec* (II 49).

¹⁵⁴ *Jesusec* (II 15), *Iondane Iobanec* (I 17), *çabaragoec* (I 24), *Soldadoec* (II 48), *Vicariéc* (I 22), *chipiéc* (I 23), *Apostoliéc* (I 38), *Jaun Apezcupiéc* (I 56), *arimec* (I 55), *hirour Personec* (I 85), *dienec* (I 94), *direnec* (I 97), etab.

¹⁵⁵ *Apéz* (I 72, 110, II 3), baina *Apez* (I 17, 19, 20, 78, II 63). Lrq *apbéz*.

dohagnés, eta besté verthutéz (I 50), *otboitcéz* (I 88, 131), *Hiléz* (II 127), *hognéz* (II 59), *lanéz* (I 126), *goiz arraxéz* (I 124), *Aita améz* (I 93), *BESTÉZ* (II 14), *mecéz* (II 127), *Ave Mariéz* (I 123), *besté temporéz* (I 112), *Erremedioéz* (I 52), *Indulgenciez, eta Jubileiüz* (I 55), *direnéz* (I 39), *garratcenéz* (I 97); zirkunflexuarekin: *derizcunéz* (II 14).

Azkenik, hiru *bonéz* dakartza testuak, eta hirurak *bon* hitzaren instrumental pluralak dira: *bicitciac Saintu, eta verthuten urrin bonéz bethe içan behar diala* (I 120-121), *Esker deriçut {...} çuganic egun eta bici orotan ukben dutudan bonéz* (I 135), *Gouré eguité bonéz eta pacencias gouré fediarean borogaticia* (II 124). Garaitiko agerraldietan, ordea, plural horrek ez du azenturik;¹⁵⁶ *honez* mugagabeak ez darama inoiz.¹⁵⁷ Bestalde, lehen graduko erakuslearen instrumentala ere *honez* idazten du beti autoreak (*bonçaz* usua-go darabil).¹⁵⁸ Kasualitatea ote da hiru azentudunak *bon* hitzaren instrumental pluralak izatea? Agian Belapeirek hitz hori eta erakuslea bereizi nahi izan zituen eta, kasu bakan horietan, azken silaban azentu tonikoa zuen formari azentu grafikoa ezarri zion: cf. Gèze *hunéz* plurala / *húnéz* mugagabea (1873: 35), eta erakuslea, *húnéz* (48).¹⁵⁹

5.1.4. -én

laur temporén (I 110), *hilebetén eta ourihén* (I 126), *bicitcén* (I 148), *Eguz aita amén* (I 63), *Aita Amén* (II 36), *Aita eta Amén* (II 35); *berarén* (I 49), baina *beraren* (I 78); *eçagut decén* (I 87), *minço cén* (II 105).

Genitibo pluralak dira lehen sailekoak, eta halakoei *-en* eman zien frankotan: *Eguz aita amen, emazten, Eliçaco Javen, aberen*.¹⁶⁰ Azken bi adibideak salbuespenak dira, testuan ezin konta ahala *decen* eta *cen* baitaude.

5.1.5. -ér. *Aita amér* (I 93, 99), baina *aita amer* (I 25); *berér* (II 43); *plazér* (II 134), baina *plazer* (I 110, 134, II 132).

5.1.6. -és. Belapeirek *ibés* idatzi zuen usuenik; behin bakarrik *ibes* (I 55);¹⁶¹ *dohagnés* (I 50, berez -z). *Herodes* izkiriatu zuen,¹⁶² frantsesez bezala (Boss *Herode, Herodes*).

¹⁵⁶ Ikus I 18, 38, 45, 65, 77, 94, 139, II 11.

¹⁵⁷ *ordu bonéz* (I 74, II 43), *begui bonéz* (I 95), *gogo bonéz* (I 129, II 30, 40, 135).

¹⁵⁸ Ikus I 72, 94, II 4, 90, 109.

¹⁵⁹ Hipotesi bat da. Salbuespenak askotxo dira, ordea, eta, gainera, zergatik ez zituen inoiz bereizi bi hitzen ergatiboak eta genitiboak? Belapeireren *bonéz*, 'onek' plurala eta 'honek' erakuslea da aldi berean (Gèze *hunék* / erak. *húnék*); eta *bonen*, 'onen' plurala eta 'honen' erakuslea. Adibideak tesian bildu genituen (AS 144).

¹⁶⁰ *Eguz aita amen* (I 63), *emazten* (I 97), *iakite gaben eta gazten* (I 21), *genten* (II 66), *Eliçaco Javen* (I 82), *aberen* (II 17), *gaicen* (I 87), *Imaginen* (I 84), *arimen* (II 11), etab.

¹⁶¹ Ikus I 90, 97, 138, 147, II 40, 42, 59, 152. Lrq *ibés*.

¹⁶² Ikus II 25, 26, 32. Intxauspe *Mt Heródes* (9), *Heródesék* (9).

5.1.7. *Beste é batzuk*

Sémia (I 30), *icéna* (I 41), *béraz* (II 4), *égun* (II 25), *eméki* (II 79), *céla* adizkia (II 94) eta *Othoitécán* (II 94). Forma horiek azenturik gabe ageri dira anitzetan: konparazio baterako, *emeki* bost aldiz eta *céla* hogeita bederatzitan. *érratcera* (I 54), baina *erratceco* (I 116); *Téologian Bachelier* (II 3), baina *Theologian Bachelier* (I 17). *aldépecoac* (II 57) idazkera *bethébat* grafiaren antzekoa ote da?

Déebriaren (II 30). Hitz honek ez dauka azenturik beste agerraldi orotan.¹⁶³ *Pro-nus* izkribuan *deébriaren* (12) eta *deebriarequi* (25) agertzen dira. Intxauspegan (San Mateoren Ebanjelioan) *débrii* da hitzoina eta deklinatzerakoan azentua ez da bukaera aldera mugitzen: *débriak* (17, 18 eta 18), *débriaz* (17); cf. Gèze 1873: 20-21, izen berezien deklinabidea, *Máule*.

5.1.8. *Osterantzeko bokal azentudunak*

Oso gutxitan darama azentua beste bokal batek: *Eváren* (II 98, 98), baina *Evaren* (I 150); *Amáren* (II 94), *Khanderáren* (II 129); Honako adibideotan zirkunflexuaren orde z dago (ikus 5.2): *tempóra* (II 130) eta *Tempóren* (II 129); *Canáco* (II 29), baina *Canáco* (II 24).

5.2. Azentu zirkunflexua

Zer balio du azentu horrek XVII. mendeko testu frantsesetan? XVI. mendean, latinezko testu inprimatueta *aigu* azentua eta zirkunflexua hasi ziren ezartzen, kantitate seinalatzeko, eta erabilera hori frantses testu inprimatueta igaro zen. 1673ko bileran (Mezeray, *Manuscrit*) akademikoek aburu bat baino gehiago zuten zirkunflexuaren egitekoaz: a) kontsonante mutu batzuen ezabaketa (hala nola, *voulte* hitzaren / mutuarena) eta mutu bilakatutako bokalaren ezabatzea (*aage/âge*) adierazi behar zituen; b) bokalen ezabatzea eta, kontsonanteen artean, / mutuarena soilik; c) edozein letra muturen kenketa. Akademiako gehien iritiz, beraz, zirkunflexuaren eginbeharra letra etimologiko baten ezabaketa gogoraraztea da. Ikus Biedermann-Pasques 1992: 97 eta 209.¹⁶⁴

Ortografiaren erreformatzaileek, ordea, bestelako ustea zuten: kontsonante edo bokal baten galerak ekarritako iraupen luzea erakusten du zirkunflexuak bokalaren gainean. D'Arsty-k dioenez (1643), zirkunflexuaz "on marque les syllabes longues a cause de quelque lettre rejetée, comme pour *aage*, *âge*, pour *bastir*, *bâtir*" (Biedermann-Pasques 1992: 204).¹⁶⁵ Zirkunflexuak homonimoak bereiztea balio berriagoa da (ikus azterlan horretan bertan, 123 eta 173-175).

¹⁶³ Ikus I 34, 45, 45, 53... II 30, 45... Beste bi genitibo singularretan ez du azenturik: *Deebriaren* (I 78, II 39).

¹⁶⁴ Ondorioz, "dans le *Dictionnaire de l'Académie*, de 1694 à 1740 inclus, soit jusqu'au milieu du XVIIIe siècle, la fonction de l'accent circonflexe est définie comme servant à la seule notation du retranchement d'une voyelle ou d'une consonne, écho des débats rapportés dans le *Manuscrit* de Mezeray 1673" (Biedermann-Pasques 1992: 212).

¹⁶⁵ Egun, Grevisse-k dioskunez (1970: 72), "l'accent circonflexe se met sur *a*, *e*, *i*, *o*, *u* pour indiquer: 1. L'allongement résultant, soit de la chute d'une /s/, soit de la contraction de deux voyelles de l'an-

Belapeirek apurretan usatu zuen zirkunflexua, eta haren zeregina atzematea ez da erraza. *Jubileūac* (I 55), baina *Jubileūéz* (I 55). *ô Jauna eguiguçu Mertchedé! ô Christ eguiguçu*¹⁶⁶ *Mertchedé! ô Jauna eguiguçu Mertchedé!* (II 62); frantsetik hartua da *ô hori*, inondik ere;¹⁶⁷ letra larria denean, *O Gincoa ençun guitçatçu* (II 64), *O Jesus-Christ* (I 121). *Canâco ezteyetan* (II 24), baina *Canâco ezteyetan* (II 29), cf. Boss *Cana. Betleêmen* (I 152), baina *Betleemeco* (I 32) eta *Betleemen* (II 25; Boss *Betbléem*).

Bigarren partean, *tempôra* hitzak zirkunflexua darama arruntean (II 4, 14, 14, 19...), baina lehen zatian behin ere ez.¹⁶⁸ *nôn* (I 136), *bêsté* (I 68), *êrraitiac* (I 123), *dêrizcula* (II 3) eta *berbecikî* (II 7) salbuespenak dira, forma horiek beste agerraldietan ez baitute azenturik. Bestalde, gorago aipatu dugu zirkunflexua *aigu* azentuaren ordeze ere azaltzen dela *e* bokalaren gainean (*Diacrê, derizcunêz*), batez ere hitz amaieran. Esan bezala, nahaste hori inprimatzeari egotzi beharra da.

5.3. Dieresia

Irakurketa okerrak egin zitezkeen inguruneetan ezartzen zuten dieresia. XVI. mendearen lehen erdian (Dolet 1540) *tréma* delakoa frantses eskuizkribuetatik testu inprimatuertara igaro zen, bi eginbehar betetzeko igaro ere: elkarren segidako bi bokal banandu, eta *ü* bokala *u* kontsonantetik bereizi (Biedermann-Pasques 1992: 77).

XVII. mendearen azken herenean, behin <*v*> hedatuz gero, bokalak eta kontsonanteak grafia desberdinak dituzte, bakoitzak bereak, eta ez dago jada *u* grafemari dieresia zertan jarri. Halaz ere, *u* bokala dela adieraztea komeni denean —hots, ondoren beste bokal bat heldu denean— *ü* idaztea gomendatzen du Mezeray-k (1673): *joüer, loüer; grenouille; cigüie, argüer*. Regnier Desmarais akademikoak, aitzitik, *ü* hori *g* letraren ondoan bakarrik idaztea proposatzen du, anbiguitatea sortzen den ingurunean. 1694an, Dangeau erreformatzaileak ere bokala kontsonantetik bereizteko *ü* baztertu eta elkarren segidako bi bokal banantzeko erabilera bultzatuko du. Nolanahi ere, *ü* grafia ez da behingoan desagertuko: Akademiaren hiztegiaren 1694ko eta 1718ko edizioetan agertzen da (Biedermann-Pasques 1992: 77-78).

Bestalde, hiatoan zeuden bokalak banantzean, dieresia lehen bokalari nahiz bigarrenari paratzen zioten: *loüier* edo *louër; reconüie* edo *reconüë*.¹⁶⁹ *Loüier* eta antzekoak ulertzeko, kontuan izan bokala kontsonantetik bereizten duen *ü* ez dela oraindik

cienne orthographe: *Alêne* (autrefois *alesne*), *bête* (autrefois *beste*), *ôter* (autrefois *oster*), *dîme* (autrefois *disme*), *âge* (autrefois *eage, aage*), *bâiller* (autrefois *baailler*), *crûment* (autrefois *cruement*). 2. La prononciation longue d'une voyelle, dans certains mots: *Dôme, suprême, pâle, pôle*, etc.". Salbuespenak anitz badira ere, batzuetan grekeraren *omega*-ren ordeze *ô* idazten da: *symprôme*, baina *axioma, zone*. Zirkunflexuaren erabilera ez da askotan oso arrazoizkoa (ikus Burney 1970: 39-40).

¹⁶⁶ *eguiguçu* moldiztegitiko hutsegitea dateke.

¹⁶⁷ XVI. mendean "l'accent circonflexe n'est plus inconnu non plus. Lanoue propose —mais il ne pratique pas ce qu'il propose— d'écrire *mâle, frêle, bête* [sic] au lieu de *masle, fresle, beste*. En vérité, on ne rencontre guère ^ que sur *ô* exclamatif" (HLF II 123).

¹⁶⁸ Bigarren parteko salbuespenak: *tempôra* (II 130) eta *Tempôren* (II 129), bestelako azentua dutenak; *TEMPOREZ* (II 129), *o* larria delako. Lehen zatiko adibideak: *Tempora devetatiez* (I 47 eta 112), *Laur temporac* (I 47, 110), *Temporaren onsa igarêiteco* (I 124), *laur temporén* (I 110), *temporéz* (I 112).

¹⁶⁹ *Catechima*-n, De Bisquey-ren testuan lehen bokalak du gehienetan: *contribüer* (I 4), *tenües* (I 4), *contribüables* (I 6), *pourvüés* (I 7), *distribüé* (I 8), *assidüement* (I 9), *continüer* (I 10).

zokoratu, eta dieresiaren bi balioak nahasten edo gainjartzen direla, nolabait. Zeinua bigarren bokalari ezartzeko aztura gailenduko da (op. cit. 91).¹⁷⁰

Belapeirek frantsesa hartu zuen jarraibidetzat: bi bokal banantzeko darabil dieresia. Frantses ortografia eta ebakera ditu buruan, euskal formei *haboroëc* edo *emaïteco* idazmoldea ematen dienean. Adibide gehienetan adierazi nahi du segidako bi bokalek ez dutela digrama bat eratzen. Gainera, agi danean, *gu* + bokala taldeak sor leza-keen anbiguitatea ekiditeko ere baliatzen du behin edo behin: *egüerdi*.

Bigarren partean —inoiz ez lehenengoan— lautan *oë* azaltzen da: *sasoëtan* (II 3), *Populucöëtaric* (II 24), *haboroëc* (II 40) eta *doëla* (II 61); baina gainerako guztietan *oe*: *haboroec*, *haboroetan* eta beste asko. Frantsesez ere badute *oë*, *o-e* ahoskatzeko agintzen duena (Boss II 15 *Noë*), baina euskaraz ez du egiteko handirik.¹⁷¹ Behin *Çoin* (I 20) aurkitu dugu; beste agerraldi orotan *çoin*. Frantsesez, *oi* taldean dieresiak bi bokalak banantzen ditu: *pa-roï* / *hé-ro-iqne* (Boss II 26 *Moïse*).

Caïfaren (II 47), *Sinai* (II 73, 74); cf. Boss *Caïpbe*, *Sinai*. Dieresia frantsesetik hartua da eta, jakina, mintzaira horretan digrama eta hiatoa bereizten ditu (*aï* = *a-i*). Lehen partean, *aï* dago hiru euskal formatan: *emaïteco* (I 120), *erraiïen* (I 121) eta *baçaïçu* (I 129). Lehen zati horretan bertan, *i* bostetan agertzen da, inolako adierazirik gabe: *chaburic* (I 73), *belharico* (I 107), *dira* (I 113), *ihés* (I 114) eta *Saintiari* (I 129). Azken bost hauek inprimatzean aldatutakoak dira, inondik ere; Bossueten tes-tuan, *i* guztiek dute beste bokal bat aurretik.

Archelaiüs (II 33) ere frantsesetikoa da (Boss *Archelaiüs*). Erromantze horretan digrama eta hiatoa bereizten ditu: *Paul* / *Sa-iül*. *Gabriël* (I 132, II 96), baina *Gabriel* (I 33, 122, II 114); Bossuetek ere duda bera ageri du: *Ange Saint Gabriel* (II 80), *L'Ange Gabriël* (II 97).

Jubileüéz (I 55, baina I 55 *Jubileüac*) forman, beharbada, dieresiaz ohartarazi nahi du *u* hori bokala dela; azken finean, testu honetan inoiz edo behin agertzen da hitz barruko <u> kontsonantea. Baditu Belapeirek *-eü-* gehiago: kontsonante aurrean, ordea. Lehen partean *deus*, *ezdeus* idatzi duen arren, bigarreanean *deüs*, *ezdeüisen*.¹⁷² Bestalde, *Eucaristia* (II 76), *Eucaristian* (II 95) eta *Jondané Mateu* (II 117) daude: Boss *Eucharistie*, *Saint Mathieu*. Izkiriatzaile frantsesek *eu* digrama (*eu* bokalaren¹⁷³ grafia)

¹⁷⁰ "Plan d'une orthographe suivie pour les imprimeurs" (1719) testuan dieresiaren egongunea eta egitekoa zehaztu ziren: "[Plan horretan] Le tréma est réservé à la fonction moderne de signe de disjonction, sur la deuxième voyelle de deux voyelles successives, type *baïr*, *Antinoüs*. Dans le cas de prononciation disjointe d'un digramme en *u* suivi d'une autre voyelle, type *louer*, *avouer*, le 'Plan' rappelle qu'il ne faut jamais mettre de tréma sur *u*" (Biedermann-Pasques 1992: 124).

¹⁷¹ Zalgizeren *Maiküa* hitzak [majkia] ahoskera adierazten du Sarasolaren iritiz (*Contr* 179). XIX. mendean, hitz amaierako bokalen aldaketak adierazteko, dieresiaz baliatzen ibili zen Intxauspe: "Si la crainte d'innover ne nous eût retenu, nous aurions conservé dans l'écriture les diphthongues *ea*, *ua*, *ue*, *oa* et *oe*, et pour avertir qu'il faut les prononcer *ia*, *ie*, *oua*, *oue*, nous aurions mis un tréma sur l'*ë*, sur l'*ü* et sur l'*ö*" (*Notes Grammaticales* x). Baina ez zen ausartu eta San Mateoren Ebanjelioan *ia*, *ie*, *oua* eta *oue* darabiltza (*Verbe-n oa* eta *oe*).

¹⁷² Lehen partean *deus* (I 52, 73, 111), *ezdeus* (I 145), *ezdeusetaric* (I 135), *ezdeusetic* (I 29); bigarreanean *deüs* (II 8, 75), *deüsec* (II 33, 78), *deüseré* (II 103), *deüsi* (II 68), baina *deuseré* (II 35).

¹⁷³ *Eu* bokala diogu, besterik gabe; izan ere, Biedermann-Pasques-en arabera (1992: 137-138), XVII. mendean agian oraindik ez du baliorik (aipatu behintzat ez omen da aipatzen) bokal ireki / bokal itxi aurkakotasunak *a*, *eu* eta *o* bokaletan.

usu zerabiltenez, Belapeirek ahoskera horrekiko aldea seinlatu nahi zuen, agian, *deüs* paratuta (cf. Bp *oë* eta *ai*; euskal formetan).

Zuberotarrak ez du beti, itsu-itsuan, Bossuetek dakarrena bere hartan jaso (Boss / Bp): *Moïse* / *Moysa*- (II 29; eta I 119, 143, Bossueten itzulpenetik at); *Israël* / *Israel* (II 33, 105, 106); *Louis* / *Louïs* (II 108). Azken adibidean, bokal batetik bestera eroan du zeinua.

Aipa ditzagun, azkenik, *g* ondoko adibideak: *egüerdi* (I 92, 107), *egüerditan* (I 131), baina *Eguerdi* (I 111, II 115); Lrq /egüerdi/. Frantsesez bezala,¹⁷⁴ irakurketa errazten du dieresiak, erakusten baitu ez dagoela hor <gu> digrama, *oguen* edo *guero* hitzeta-koa.¹⁷⁵ Baina, orduan, soberan dago *agüian* (I 21) elean, /agian/, liburuiko agerraldi bakarrean.¹⁷⁶

6. Kateko elementuen zatiketa

Belapeirek egin zatiketek oinarri fonetikoa izango dute frankotan: azentu unitatearekin lotuta egongo dira. Gai honetan argi egin dezakeelakoan, Intxauspek Bona- parte printzearen manuz itzulitako San Mateoren Ebanjelioa ekarriko dugu hona (1856), autoreak testuari ahozko azentuak ezarri zizkiolako.

1. Maiz, sintagma bereko aurreko elementuari erantsita idazten du *bat*: *escolabat* (I 23), *besté bicitcebat* (I 36), *arrancura berbecibat* (I 23), *corpitzbat* (I 29), *bermé honbat* (I 116), *Saintutarçun bethébat* (II 94), etab. Usadio ortografiko zaharra da, Leizarragak gisa berean jokatu baitzuen.¹⁷⁷ Halere, gehiagotan agertzen da bereizirik: *Espiritu bat* (I 29), *Ginco bat* (I 44), *Cegnbare aguéri bat* (I 59), *elhorrizco khoroa bat* (II 48), etab. Deklinaturik dagoenean, azken hau da, hain zuzen, aukera bakarra: *Apez gazte batec* (I 20), *Corpitz eta arima baten hartcia* (I 32), *bihotz beheratu bateki* (I 142), *Confessioné hon batez* (II 20), etab.

Azentuarekin lotura estua du idazkera honek. *Bat* zubereraz elementu enklitikoa da azentuari dagokionez eta, artikuluaaren antzera, haren egongunea aldarazten du: *gízun*, *gizúmbat*. Absolutiboan azentu unitate bakarra dago, baina garaitiko kasuetan azentua hartzen du *bat*-ek eta bi unitate ditugu: *besóbat*, *besó bátez*. Ikus ditzagun Intxausperen adibideak:

semé bat (8), *Aingurú bat* (8), *gúzoun zubúr bat* (38), *árgui handí bat* (19); *béste bidé batetáric* (10), *méndi góra-góra batetára* (18), *besó bátez* (32), *buruscá báti* (35), *lepradún batec* (39), *hítz bátez* (41), *odol-gáltze batéki* (47), etab.

¹⁷⁴ Gorago aipatu dugunez, Regnier Desmarais-en ustean (1673) ingurune honetan behar zuen *u-k tréma* (Biedermann-Pasques 1992: 77).

¹⁷⁵ *Vrguillia* (I 54) eta *urguilliac* (II 45) formetan ere bidezkoa zen dieresiaz baliatzea (*ürguillia* da ahoskera).

¹⁷⁶ Bestalde, bokala balitz *gu* grafiako *u*, ondoren *y* idatziko luke bokal artean. Gogoratu Bp *duguia* ('dügü + gald. a'), esaterako, *dügia* irakurtzen dugula, bokal artean sistematikoki *-y-* idazten delako.

¹⁷⁷ Pastoral gehienetan dago *bat* aurreko hitzari erantsita. *Charlemagne* pastoralaren bi eskuizkribuetan hala dator; Etxahunen eskuizkribuetan ere bai (ikus *Xarlem* 2. ahap. oh.).

Elibat beti lotuta idazten du, absolutiboan ez ezik baita gainerako kasuetan ere: *Imagina elibat* (I 83), *corpitz elibaten itchouran* (I 29), *hitz atcé elibatez* (I 86), *Haur hon elibatez beçala* (II 39), etab. Hona Intxausperen adibideak: *jénte ózte hándi elibat* (20, 103), *háur elibat* (59), *FariSién elibat* (103); ez dugu San Mateoren Ebanjelioan beste kasuetako agerraldirik idoro. Gèzeren hiztegian *elibat* da sarrera burua (“*elibat*, pr. *quelques-uns*”); Larrasquetenean, aitzitik, *éli*.

2. Usu *-gan* bereiz ezartzen du. Hona hemen bildu ditugun adibide guztiak:¹⁷⁸

Jesus-Christ goure Jauna ganic (I 17, II 3), *Jesus-Christ Jauna ganic* (II 106), *Gincoa ganic* (I 28, 87, 120, 122, 139, 141), *Maria Virginia ganic* (I 40, 74), *bata bestia ganic* (I 76), *Apeça ganic* (I 116), *Espiritu saintia ganic* (II 82), *Maria ganic* (II 106), *Jondané Jobané Batista ganic* (II 115), *Jondané Estebé ganic* (II 124), *algar ganic* (I 31); *Gincoa gana* (I 29, 42, 63, 77, 120), *ama gana* (I 146), *Eliça Santa gana* (I 152), *Jesus Jauna gana* (II 26), *Pilata gana* (II 48), *Herode gana* (II 48), *Jesus Christ Jauna gana* (II 63); *Gincoa ganaco* (II 66), *Gincoa ganatcen* (I 145).

Baina beti *algargana-*: *algarganaticia*, *algarganaturic*, *algargana eraciren*.¹⁷⁹ Oro har, Intxauspegan bi aukera ditugu, azentu bat edo bi: *Populía-gána* (94), *Pbetíri-gána* (96); *Mariagánic* (7), *alkbarganátu* (7).¹⁸⁰ Belapeirek izenordainei itsatsi egiten die (*çuganic*, *harganic*, *hargana* eta *beregana*), eta halakoetan San Mateoren Ebanjelioan azentu unitate bakarra dago: *enegánic*, *harengána*.¹⁸¹

3. Eskuarki, *-garren* bereiz ematen du: *hoguei garren*, *bi garrenian*, *BI GARREN*.¹⁸² Salbuespen apurrak kapituluaren izenburuetan agertzen dira batez ere, hutsune gutxi-ko lerro aski beteetan, liburuaren lehen partean gehienak (I 31 *HIROURGAREN*, 50 *BEDERATÇUGAREN*, 104 *BIGARREN*) eta, gainera, batzuetan (I 31 aipatua eta II 31 *BIGARREN*) zalantza dugu zenbakiaren eta atzizkiaren artean hutsunerik badenez. Zernahi den, *HAMARGAREN* (I 52) eta *bigarren* (I 36) formetan, justifikazioa, inprimatzean lerroek luzera bera izatea, ez da atzizkia lotuta azaltzearen arrazoia, lehenean badagoelako nahiko leku eta bigarrean lerroa ez delako marjeneraino iristen.

Intxauspegan gehientsuenetan zenbakiak eta *-garren* atzizkiak azentu unitate bakarra osatzen dute, azentua lehenengoak daramalarik (*hírou-r-guerren egunían*); adi-

¹⁷⁸ Altunaren arabera, Ziburuko Etxeberriengan “*-ganic* ez da izenari nahitaz lotua behar duen atzizkia; bereiz ager daiteke, artean ere sartzen zaiela, esate baterako: *Burassoen ere ganic* (1658); baita zesura bera ere: *denaren // ganic* (2982); *Apeçaren // ganic* (379)” (17).

¹⁷⁹ *algarganaticia* (I 144, II 55, 115), *algarganaticé* (II 89), *algarganaten* (I 80, II 60), *algarganatu* (II 130), *algarganaturic* (I 133) eta *algargana eraciren* (I 23).

¹⁸⁰ Azentu bakarreko beste batzuk: *Espíritu Sáintiaganic* (8), *HerodeSenganát* (10), *Jouhanegána* (14), *bére aitáganic* (55), *amáganic* (55), *Bestiagana* (119), *alkbargánic* (147), *houlacouagána* (151); bi azentukoak: *zoúnen-gánic* (98), *JéSuSen-gána* (155), *PilátuSen-gána* (166, 166).

¹⁸¹ *Catechima*-ko adibideak: *çuganic* (I 135), *harganic* (I 77, 119, II 99, 106), *hargana* (I 146, II 4, 89), *beregana* (I 36). Intxausperenak: *harengána* (13), *harengánic* (13), *enegána* (15, 147), *enegánic* (38, 148), *zouregána* (80, 115, 147), *enegánát* (60, 105), *ziengána* (64), *zouregánic* (66), *haren-gána* (69), *bayen-gánic* (94), *beregána* (112), etab.

¹⁸² *hoguei garren egunian* (I 26), *bi garrenian* (I 28), *BI GARREN CAPITULIA* (I 30), *çortci garrenian* (I 33) eta beste asko.

bide bakan batzuetan, biak dira azentudunak (*hírou-r-guérren egunían*).¹⁸³ Ondorengo izena ezabatutakoan, atzizkiak ere hartzen ahal du azentua (*bí guerréna*).¹⁸⁴ Badirudi, hortaz, atzizki hau bereiz izkiriatzek ez duela oinarri fonetikorik eta ohitura grafiko izan daitekeela.

4. Gehienbat loturik idazten du -ago:

guebiago (I 20...), *gutiagoreki* (I 21), *barnago* (I 21), *emiago* (I 25), *gaztiagorri[c]* (I 62), *lebenago* (I 85, 98), *gaitçago* (I 102), *gaistoago* (I 102), *miragarrriago* (I 140), *laburkiago* (I 151), *maitiago* (I 153), *ibikiago* (II 4), *ençutecoago* (II 10), *laketago* (II 11, 12), *oboratiago* (II 17), etab.

Intxauspegan azentu unitate bakarra dago: *aitzinágo* (19), *zinezágo* (113), *benouágo* (54), *maitiágo* (55), *Joubáne béno handiágoric* (58). Belapeirek apurretan ezarri zuen atzizkia bananduta: *cinez ago* (I 20), *luçaz ago* (II 40); frikariari hitz amaierako grafia eman zion (-z). Berebat egin zuen honako adibide hauetan dardarkari anizkurenarekin, atzizkia itsatsita paratu arren: *beharago* (II 10), *çuhurago* (II 40), *çaharagoec* (I 24).

5. Belapeirek -gatic aldenduta idazteko joera du:

baren hobena gatic (I 21), *bekhatia gatic* (I 34), *gu bekhatore gatic* (I 42), *Gincoa gatic* (I 49), *eguinbidia gatic* (I 51), *botça gatic* (II 20), *Processionia gatic* (II 44), *Çoin arraçou gatic* (II 115), *galcia gatic* (II 128), *ez eguina gatic* (I 111); *Bi arraçou guebien egatic* (II 85).

Baina *bi arraçogatic* (II 38), *goure bekhatiegatic* (I 55), *merechiegatic* (I 139). Gainera, zenbait izenordaini eta oro zenbatzaileari erregularki eratxiki die atzizki hau: *enegatic* (I 69, 74), *Norgatic* (I 34), *gugatic* (I 31, 44), *cihaurgatic* (I 153), *ce rgatic* (I 28, 30, 31...), *Gente orogatic* (I 34), *Horiegatic orogatic* (II 80).

Intxauspegan atzizkiak, oro har, azentu unitatea eratzen du aurreko elementuarekin, eta usuenik atzizkiak berak darama azentua: *enegatic*, *barengatic*; *erresoumágatic*.¹⁸⁵ Oso gutxitan daude bi azentu: *leguiagatic* (71), *zién sinbéxte-gabía gatic* (95), baina *hayén sinbéxte-gabiagatic* (76).

6. *Lur pian* (I 54), *manu pian* (I 85), *escu pian* (II 92), *ostico petan* (II 60), *hegal petan* (II 110) idatzi zuen, baina *ulhunpian* (II 17). Intxauspek bitariko adibideak ditu,

¹⁸³ Intxauspegan gehienetan zenbakiak darama azentua: *laúr-guerren belláldian* (80), *hírou-r-guerren egunían* (96), *hírou-r-guerren orénaren ungununían* (109), *séi eta bederátzu-guerren orenén ungununían* (109), *Haméca-guerren orénaren ungununían* (109), *haméca-guerren orenían* (110), *hírou-r-guerren egunían* (111), *bí-guerren aldíco* (154), *séi-guerren orenétic* (164). Behin edo behin, zenbakiak eta atzizkiak azentu bana dute: *hírou-r-guérren egunían* (91; cf. 96, adibide bera baina atzizkia azenturik gabe), *hírou-r-guérren aldíco* (154), *hírou-r-guérren eguníalano* (166).

¹⁸⁴ *bi-guerrénac* (126), *hírou-r-guerrénac* (126); *bí guerréna* (127); *záçpi-guerréníala* (126), *séi-guerren orenétic bederátzu-guerréníala* (164).

¹⁸⁵ *enegatic* (22, 92, 107), *izatiagatic* (29), *haregatic* (54), *hayén sinbéxte-gabiagatic* (76), *emaztiagatic* (77), *barengatic* (99), *baztértu ez-tirenengatic* (99), *gogortarzunagatic* (104), *izenagatic* (136), *bethatziagatic* (156). Baina *ounxagatic* 'ongiagatik' (22), *erreSoumágatic* (104), *bére zinagatic* (78); *lagunéngatic* (78), *baitatiéngatic* (137).

azentu unitate bat edo bi: *gaitzúru-pían*, *houñ-pétan*; *houñ-petaco*, *hegal-pétara*.¹⁸⁶ Bestalde, Intxausperean lanean *ülhünpe* hitz gisa ageri da beti: *Ulhumpían*, *ulhumpétarat*.¹⁸⁷

7. Arruntean *-garri* erantsita agertzen da (*bicigarriac*, *icigarri*, *miragarriago*),¹⁸⁸ hirurotan bakarrik bananduta: *bici garri* (I 69), *ikhous garri* (II 32), *laido garri* (II 49). Intxauspek azentu unitate bakarra erakusten du: *gálgarri* (24), *deithóragarriac* (137), *izigarriac* (137, 138).

8. Gorago aipatu denez, baturik azaltzen da *-kal* atzizkia honakootan: *ourthecal*, *eguncal*, *herrical*, *aldical*, *Bestacal*, *Astecal*. Baina hirutan aldenturik, eta herskariaren grafia aldatuta: *Laur Tempôra kal behin*, *saso kal*, *Ourtbé kal*.

9. *Batbedera* absolutiboan baturik idazten du: *batbedera* (I 22, II 43, 93); Intxauspek *batbedéra* (92) dakar, aurkitu dugun agerraldi bakarrean. Gainerako kasuetan zalantzan dabil, baina bi osagaiak aldentuta paratzen ditu gehiagotan (bigarren partean ia beti):

bat bederac (II 51, 72, 72, 132, 133), *bat bederari* (II 75), *bat bederaren* (I 58, II 130, 134), *bat bederarena* (I 58), *bat bederatan* (I 83, II 71) / *batbederac* (I 28, 108, 118, II 44), *batbederari* (I 19), *batbederaren* (I 107).

10. Bitara eman du Belapeirek, *halabiz* (I 42, 42, 61, 137) eta *hala biz* (I 130, 134, 150); cf. Intxauspe *Hálabiz* (30).

11. *Erazi* bereiz dator beti dotrina honetan: *gal eraciten* (I 18), *erran eraci derio* (I 18), *hil eraci duc* (I 18), *iakin eraci* (I 19) eta beste asko eta asko. San Mateoren Ebanjelioan azentua du: *erázi*, *eráz*, *erázten*, *eráziren* (azentu gabeko bakarra irakurri dugu).¹⁸⁹ Aurreko aditzoinak azentua du batzuetan, baina gabe dator beste hainbatetan; bitariko adibideak dira liburu osoan: *jákin-eráz ezadazíe*, *háren gál-erázteco* / *erre-erázico du*, *hil-erázteco*.¹⁹⁰

12. Denbora hartan ohikoa zen gisan, *ez* aditz jokatuari lotu eta ahoskeran gertatu aldaketak seinalatzen ditu Belapeirek: *jura ezteçala*, *nahas ezkitçan*, *eladin aguer*, *escolatcen expadutie*;¹⁹¹ baina *ez içala* (I 46, 46, 47), cf. Intxauspe *é-biz* (9). Ez partikulak

¹⁸⁶ *gaitzúru-pían* (22), *houñ-pétan* (22), *houñ-pétacoua* (25), *zánkbo-pétan* (35-36), baina *houñ-petaco* (128), *itzal-péco* (19), *hegal-pétara* (134), *manupéco nizaláric* (40).

¹⁸⁷ *Ulhumpétan* (19), *ulhumpíac bérac* (32), *Ulhumpían* (54), *ulhumpétarat* (40, 124, 146), *ulhumpéc* (164).

¹⁸⁸ *bicigarriac* (I 25), *laidogarriaz* (I 34), *miragarriac* (II 31, 72), *miragarria* (II 91, 91), *miragarr[i]enic* (II 76), *miragarri* (II 1, 97, 101, 113, 122), *miragarriren* (II 30), *miragarriago* (I 140), *miragarriez* (II 75), *icigarri* (II 113, 124), *itçhousgarriaz* (II 92), *ossagarrissu* (I 19), *ossagarria* (I 78), *pitzgarriac* (I 97), *adoragarria* (II 18), *errigarri* (II 48), *itçhousgarriaz* (II 93).

¹⁸⁹ Intxauspe *jáiki-erazten béi-tu* (26).

¹⁹⁰ Aditzoin azentuduna: *jákin-eráz ezadazíe* (10), *háren gál-erázteco* (11), *sár eráz diokiála* (14), *ez-peitezakéçu chouíri-eráz édo béltz-eráz* (25), *irátzar-erázi zien* (42), *élkbi-erázten ba-gutúzu* (43), *séndo-erázi zútu* (48), *élk'erázten dútu* (49), *híl-erázten diénén* (54), *ezágut-erázi nabi-úkben béi-tu* (60), *e-lezén ezágut-eráz* (63), *híl-erázi nabíric* (77), etab. Azentu gabeko aditzoina: *híl-erázi nabiz zabilzánac* (11), *erre-erázico du* (14), *theyu-erázten diála* (25), *eguin-erázi* (26), *híl-erázteco* (53), *híl-erázico dutíe* (53), *gal-eráziren zién* (62), *erra-erázteco* (73), *har-erázi zían* (77), etab.

¹⁹¹ *eracasten ezterienec* (I 18), *jura ezteçala* (I 46), *Eztakiener* (I 50), *nahas ezkitçan* (I 117), *Eliçatia* (I 95), *eladin aguer* (I 119), *escolatcen expadutie* (I 17), *expaititake hel* (I 20), etab.

eta ondoko adizkiak azentu-taldea osatzen dute: Intxauspe *éz-ta nábi counsolátu, é-niz jín, ez-tezazúla zínic éguin*.¹⁹²

13. Autoreak *eciz* (I 85, II 5, 11, 99) idazten du; behin, ordea, *eçi ez* (I 18). Intxauspe *ezíez* (23, 24, 46...).

14. Nafarroako eta Iparraldeko idazle zaharrek *bait-* aditz jokatuari erantsi egiten zioten, loturak sortutako aldaketa morfonologikoak islatuz (*OEH*, s.v. *bait-*): Bp *piztu baitu, baitçaudian, sortcen baikira, bainiz*.¹⁹³ Aurrizki honek azentu-talde bakarra egiten du adizkiarekin: Ip *ezári béis-tut* (15), *izánen bei-tíra* (21), *béis-ta* (22), *beguiratúren beítútu* (23).

15. Aditz nagusia eta laguntzailea behin edo behin lotuta ageri zaizkigu: *ioancen* (I 34), *eguincian* (II 94), *eguinbedi* (I 41), *egonladin* (II 84), *Norc hau eguindu* (II 122) eta *deitcen- / dié* (II 44, bi lerrotan).¹⁹⁴ San Mateoren Ebanjelioan ez dago beti azentu unitate bakar bat: *ukbénen du* (8), *elkbicó duc* (9), *erakhárrri dut* (11), *Oihu erántzun da Arráman* (11), baina *jín zén* (12), *égon zén* (11), *érran zían bítza* erlat. (11), *járri zén* (11), *ní ére jóúan nádin* (10).

16. *Nonda* (I 29) eta *Cerda* (I 37) grafia bakartuak dira katixima honetan: *Cer da* paratu zuen autoreak beste guztietan. Baina zubererazko testu zaharretan badira hala-koak: *nonda* (*CarOlo* 29), *nounda* (*OthoiCant* 41, 48), *cerda* (*OthoiCant* 47, 65); Maytiek *cerda* idatzi zuen behin eta birritan.¹⁹⁵

17. Azkenik, hona leku-denborazko atzizki batzuen idazkera: *ordian drano* (II 34), *Hara drano* (II 35); *bethidanic* (I 30, 31, 31), *aítcindanic* (II 92, 105, 114, 114), baina *bethi danic* (I 36, II 19, 118), *burrun danic* (II 112); *Herri obiletrano* (II 117), *Haur chi-pietrano* (II 134), *Bazcoco lebietrano* (II 43), baina *çola lano* (II 49).¹⁹⁶

7. *Catechima*-ren bi zatien arteko aldeak

7.1. Bokalak eta kontsonanteak

Desberdintasunak ez dira erabatekoak. Ez da gertatzen, esate baterako, lehen partean grafema bat erabiltzea eta bigarrenean beste bat. Baina badira bi zatiak bereizten dituzten xehetasun edo ñabardurak, batzuk oso nabarmenak, hala nola *qu* lehen partean soilik egotea. Lehenengo eta behin, *u / v* eta *i / j* bereizketez jardungo dugu; bi bikote horiei dagokienez, bigarren zatia modernoagoa da.

1. Lehen partean, lautan agertzen da bokalarteko <u> zaharra, kontsonantea irudikatzen duena (*erreceui*); bigarrenean, behin. Lehenengoan, zazpitan dago *ü* balioko <V>; bigarrenean, behin bakarrean.

¹⁹² *éz-ta nábi counsolátu* (11), *hílen ez-tén stýan* (14), *éz-ta* (17), *ez-táite górdá* (22), *é-niz jín* (22), *e-tzirayé sárthuren* (23), *ez-tezazúla zínic éguin* (25), *ez-tezaziéla érran* (14), *e-litían útzul* (10), *behaztópa ez-tádin* (18), *ez-páda* (23), *ez-péi-niz* (14).

¹⁹³ *piztu baitu* (I 18), *salbu uduri beítçaicu* (I 19), *baitçaudian* (I 35), *sortcen baikira* (I 52), *bainiz* (I 68), etab.

¹⁹⁴ Baina *igaran cen* (II 28), *egon cen* (II 33), *igan cen* (II 68), *eguín cien* (II 22), *eman bedi* (II 19), *eguín bedi* (II 97), *gin ladin* (II 15), *hausten dié* (II 40), *itçatcen dié* (II 26), *erran du* (II 92), *eman du* (II 113), etab.

¹⁹⁵ Belapeire *Cer da* (I 29, 38, 48, 48, 49, 52, 52, 53...). Maytie *cerda* (*CarOlo* 14, 16, 20, 23, 25, 37, 38, 39, 43, 44, 48...).

¹⁹⁶ Intxausperen adibideak: *eguníalano* (166), *urbentzítalano* (171); *Joubánetaráno* (58), *zeliétarano* (59/60), *uztétarano* (72), *zazpitaráno* (100).

2. *J* frikaria irudikatzen du grafia berria usuago darabil Belapeirek bigarren zatian. Lehen parteak: 97 *je-* / 26 *ie-*; beste bokalekin, 97 *j-* / 84 *i-*. Bigarrena: 160 *je-* / 8 *ie-*; beste bokalekin, 179 *j-* / 36 *i-*. *jugamentia* (I 58) lehenbiziko atalean dator.

3. Lehen partean *i* balioko <j> dago bost adibidetan.

4. Lehen zatian 19 <qu> ediren ditugu; bigarreanean, ordea, bat ere ez.

5. Lehen atalean, <k> sei aldiz azaltzen da <kh> erregularraren lekuan; bigarreanean behin baino ez. Kasu honetan, beste batzuetan legez, ez dakigu zein den kausa, autorearen asmatu ezina ala tipografoaren eskua (oroit lehen partean inprimatze huts gehiago daudela).

6. Hitz bukaeran normalean *-c* ezartzen duelarik, bigarren partean *baicik* idatzi zuen Belapeirek behin eta berriz, hamabi alditan (behin *-c*), baina lehenean *baicic*, hemeretziatan (behin *-k*). Lehen atalekoak dira gainerako salbuespenak: *iarraik* (bitan), *bestagnik* eta *gaiçak*.

7. Mailegu latino-erromanikoak ez direnetan, *-mb-* hitz bakarrak du liburu osoan (*Çombat*) eta forma hori lehen partean ediren dugu, hirutan.

8. Bokalaren ondoren *ign* lehenbiziko partean agertzen da; bi adibideak (*gaignen* eta *çoignetan*) bakartuak dira, eta horietan, beharbada, sabaiko sudurkariaren grafia da <ign>.

9. Orotara, lau <çe>, <çi> idoro ditugu lehen atalean; bat, bigarreanean. Hiru <tca> daude lehen atalean; <tca> bat bigarreanean. Bi <tçi> eta <tçe> bat, lehen atalean; <tçi> bat bigarreanean. Bigarren zatiko grafia, beraz, erregularragoak dira.

10. Bigarren partekoak dira *urgasten*, *urgasteco*, *baiteriscu*, *deriskie*, *çauscola*, *gastê* eta *gaiski*; lehenean *vespera-* / *vezpera-* txandakatzea besterik ez dago. *nabaz*, *Hauztez*, *onbezten* eta *onza*, aitzitik, lehen partean agertzen dira.

11. Liburu guztian *Paradussu-* erregularra da, baina lehen partean lau aldiz *Paradusu-* agertu zaigu.

12. Bigarren partean hiru <ts> daude; lehenean bakarra.

13. Bigarreanean ageri dira *mysterio-* eta *Egypta-*, *y* etimologikoa dutenak, nahiz eta <i> nagusi izan parte honetan ere; lehenean ez da horien gisakorik.

14. *cathechima* (I 19) eta *Joseph* (I 33), liburuko <ph> bakarra, lehen zatikoak dira. Zernahi gisaz, lehen partean *Josef* ere badago (I 32) eta obra osoan *catechima* idatzi zuen autoreak behin eta berriro.

7.2. Kateko elementuen zatiketa

1. Lehen partean hamabost aldiz dator *bat* aurreko izenari edo izenondoari lotuta; bigarreanean halako gutxiago dago, zazpi. Zenbatzean ez dugu sartu *elibat*, beti eta edozein deklinabide-kasutan baturik idazten duelako.

2. Kapituluaren izenburuetan, *GARREN* atzizkia zenbakiari erantsita bostetan ageri da lehen atalean; behin, bigarreanean.

3. Bigarren atalean dago *saso kal* tankerako idazkera; hiru adibidetan egon ere.

4. *Batbederac* eta honetarikoak: lehen zatian bost daude; bigarreanean, bat. *Bat bederac* eta honetarikoak: lehen zatian hiru daude; bigarreanean, bederatzia.

7.3. Azentuak eta dieresia

1. Bigarren partean *-é* erregularra da; lehenean, azentudunak salbuespenak dira.
2. Bigarren zatiko bereizketa da *hoyec / hoyéc*. Lehen atalean *bec* dago (behin); bigarrenean *béc* (bi adibide).
3. Lehenbizikoa *tempora* dago; bigarrenean *tempôra*.
4. Dieresia. Inprimatze hutsak gorabehera, euskal hitzei ezarritako dieresiek desberdintzen dituzte bi zatiak: lau *oè* daude bigarren atalean (*sasoëtan*); hiru *ai* daude lehen partean (*emaïiteco*); *deus* idatzi zuen erregularlari lehen zatian, baina *deüs* bigarrenean; *egüerdi* lehen atalean agertzen da (bigarren parteko adibide bakarra *eguerdi* da); lehen zatiko bost *ï* horiek (*dira*) moldiztegian aldatuko zituzten, baina, badaezpada ere, aipatu egingo ditugu.

8. Ondorioak

1. Hona Belapeireren grafien ezaugarri batzuk: *o > u* ez du agertzen eta, horren ondorioz, esaterako, *ibor* idazten du —zubererazko beste testu zaharretan betiere *ibour*, ikus fonologia 3.3—, baita *bolbarriala* eta *borbau* ere, nahiz eta biok *u izan; *ke*, *ki* darabilta eta ez *que*, *qui* hedatuak; [ph] ez du bereizten; beste bi herskari aspiratuak bai: *kh* eta *th*; mailegu ez direnetan ere agertzen da <*v*> (*daravila*); <*x*> darabil *ts* irudikatzeko; antza denez, *z* ahostuna ez du beti seinalatu (*arraçou*); bokal protetikoa ezartzen dio hasierako dardarkariari; azentuak inoiz funtzio bereizlea du: *hoyec* absolutiboa / *hoyéc* ergatiboa.

Intxauspek San Mateoren Ebanjelioan ezarritako azentuei erreparatuta, azentu unitateen araberakoa iruditzen zaigu elementuen zatiketa honako hauetan, besteak beste: *escolabat / gazte batec*; *çuganic / Maria Virginia ganic*; ez eta *bait-* (adizkiari itsatsirik, aldaketa morfonologikoak islatuz). Bestalde, *-garren* eta *-gatic* bereiz ematea ohitura grafikoa izango da, besterik gabe.

Etimologiaren inguruko burutapenen emaitza dirudite hauek: *battarçun*; *erdçian*; *bekaitzteria*, *ebortzia*, *bibotztoitu*, *pitzgarriak*; *hauçliac*, *iaixtiaren*, *Jaixté*. Bestalde, *HAMASEI GARREN* eta *arrasortcia* grafietan, *-ss-* / *-s-* aurkaritza kontuan izan gabe, bigarren osagaiaren *s-* atxiki nahi du Belapeirek. Gainera, hitzak atzizkirik gabe daukan itxura gorde nahi du inoiz behinka: *gaitzetic*, *borthitzenetatic* (adibide bakanak); *beharenic*, *beharetan*, *beharago*, *çabaragoec*, *çabaretan*, *çuburago*; *iarraiç* grafian, berriz, *iarraiçi* formaren *çi*-ri eutsi nahi dio, apika. Ohart gaitezen eruduzat hartutako idazkeran —frantsesez— hitz bakoitzak beti itxura bera zuela eta euskaraz, aldiz, asko aldatzen zela tankera hori atzizkiak erantsitakoan: *obereçcu*, baina *obereskiac* (ligadura ezagatik *s* mota ere aldatua, inprimatutakoan bederen); *onhex*, baina *onhesten*; *othoitz*, baina *othoitçetan*.¹⁹⁷

¹⁹⁷ Euskal idazleak hitzen itxura gordetzen saiatuko dira, inoiz edo behin. Leizarraga datorkigu gogorra: hitz hondarreko *-z* arxikitzen du artikularen nahiz galderazko *-a* atzizkiaren aurrean (*voza*, *eza*; Schuchardt 1988: 940). Jacques de Maytiegan ere, esate baterako, oso ugari dira *khorpitza*, *gaitzetic*, *bibotzian* eta antzekoak.

2. Grafiek ere ezagun dute *Catechima*-ren bi parteak bi alditan ondu zituela Belapeirek, bitartean idazkera zertxobait aldatu baitzuen. Bigarren parteko grafiak modernoagoak dira: *u* / *v* berezikuntzan, arau zaharraren arrasto gehiago daude lehen atalean; bigarren atalean *j*-berria hagitzez nagusiago da. Modernoagoak eta, oro har, erregularragoak dira, lehen partean zalantza gehiago ageri du eta: lehen atalean 19 <que>, <qui> daude; gainera, 6 <k> hasperendun (bakarra bigarrean), 3 *Çombat*, 2 *ign* (*gaignen*), 10 frikari eta afrikatu irregular (*çe*, *tca* eta antzekoak; hiru bigarrean), 4 *Paradusu*, 5 *garren* lotu (bakarra bigarrean)... Inoiz bigarrean da irregularra: *kal* atzikiaren *k*-...

3. Belapeireren grafien eredia frantsesa da, ooren gaisetetik, eta ez dago gaskoia-
ren eragin berezirik. Gure egileak frantsesetik <ou> darabil, eta <u> grafemak *ü* irudikatzen du. Sabaiko sudurkaria *gn* idazten du (inoiz *ng*), eta hitz amaieran, agian, *-in*. Albokoa, berriz, *ill*, *i* + *ll* (*Apirillaren*) eta *-il*. Ez dago, bada, okzitanierazko *nh* nahiz *lh* digramarik. Gainera, frantsesetik <ch> agertzen da *x* irudikatzeko (ez biarnesaren <x> zaharra). Azentuen sailean, agerikoa da mendekotasuna: frantsesez *e* desberdinak bereizten ditu azentuak, baina euskal testuan ez du ia egitekorik. Dieresi gehien-gehienez ere gauza bera esan daiteke.

Asko dira, jakina, erromantzeen eraginpeko grafiak: *s* luzearen eta borobilaren banaketa; /*g*/ irudikatzeko *gu^e*, *i* eta *g^{a,0,ou,u}*; *j* frikariaren *j^e*, *g^{e,i}* eta *j^{a,0,ou,u}*; *-c* eta *c^{a,0,ou,u}*; *-s* / *-ss*- aurkaritza; *b*-mutu etimologikoa (*humilitate*); mailegutan *-mp*-atxikitzea, eta abar. *u* / *v* eta *i* / *j* bereizteen bilakaeran, erromantzeen atzetik doaz Belapeire eta, ziurrenik, euskal idazleak oro har; hala, *Catechima*-ko testu frantsek *j* berria dute. Okzitanieraren eta biarnesaren ohitura zahar bati jarraitzen dio, agian, Belapeirek itxiera ezkutatu eta <o> idaztean; dena dela, nafarren eta lapurtarren grafiak —Materrerenak, esaterako— hortxe ditu (ikus fonologia 3.2 eta 3.4).

4. Zernahi gisaz, eredu frantsesetik aldentzeko isuri nabarmena ere badu Belapeirek. Mintzaira horretako grafia etimologiko batzuk baztertu egin ditu: *Arcangelia* dio bitan (*-cb*- behin); *Josef* (behin bakarrik *-ph*), *Profecien*, *Profetessa*, *Caifaren*, *Farisien*; *catolica*, *Nazaret*, *Jondané Mateu*, *Josef Arimatia*, *Betelemeco*, *Teologian* (bi aldiz; behin *Tb*-), *Teologal*- (hiru bider; behin *Tb*-); *mirra*, *martir*, *Apocalipsaren*, *Egipta* (behin bakarrean *-y*-), *misterio* (lautan bakarrik *-y*-); *ti* baino maizago darabil *ci*. Gainera, latin hizkuntzen ereduari lotuago dauden beste idazle batzuek ez bezala, bokal protetikoa ezartzen dio hasierako dardarkariari. Azkenik, frantsesaren letra bituak gutxitan baliatzen ditu: *acusatu* (fr. *cc*); *diferencia*, *cofessatu*, *soferitu* (fr. *ff*); *mila* (fr. *ll*); *passione*, *Anonciacioniaren*, *persona*, *ordenatu* (fr. *nn*); *letera* (fr. *tt*); ikus Agirre 1998a: 26 eta ond.

Ereduari alde egin eta bertako ortografia edo sortu nahia, bestalde, ondo lotzen da autorearen beste joera batekin; alegia, hainbat mailegu berri baztertu eta hitz jatorragoak erabiltzeko gogoarekin (ikus Agirre 2001).

5. Belapeirek arretaz idazten du, ez nolana. Konparazio baterako, bigarren partean *baicik* paratzea erabakitzen duenean, nahiz eta *-k* hori arauaren aurkakoa izan (*-c* da ohiko grafia eta parte horretan *baicik* da salbuespen bakarra), hala ematen du ia adibide guztietan (hamabi agerralditan); behin bakarrean *baicic*.

Haren grafia oso erregularrak dira sarritan, Zuberoako beste egile batzuenak baino askoz zainduagoak (ikus Agirre 1998b: 23): bokal artean beti *y*; hitz barruko diptongoetan beti *i* (*oraicoz*), izen bereziren bat kenduta; bokal elkarketetan, *-ia*, *-oa*, *-oe-* (behin *gaistouen*), *-ia* eta *-ie* ia hutsik egin gabe; *christi*, inoiz ez *khiris-*; *corpitz* eta *curutche*, inoiz ez *kb-*; beti *tempora* (ez *tb-*); *battarçun-*; *erresuma* eta *Errume*, inoiz ez <ou>; [ph] betiere <p>; *i* bokalardiak eragindako asimilazioa denean, *i* ezabatu eta *gn* idazten du behin eta berriro (*gagnela*, *dobagnac*), eta salbuespenak bi baino ez dira (*gaignen* eta *çoignetan*).

6. Autoreak ez du, noski, sistema finko eta zeharo erregularra, zalantzak ere ageri ditu eta: <o> eta <ou>, *esposatu* eta *Esposatu*, *arraço* eta *arraçou* eta abar; *erreceui* eta *Vduri* bezalako salbuespen apurrak; *j-* berria eta *i-* zaharra; *j* bokala (*jçan*); amaierako diptongoetan *-y* eta *-i* txandaka; lehen parteko *que* eta *qui*; *askaci*, *ondokoetan* eta *esku* salbuespenak (gainerakoetan *ascaci*, *ondoco*, *escu*); *-cal*, baina *kal*; *çoçaturic*, baina *khocutic*; *Cortecoecki*, baina *khorte*; *cantatu*, baina *khantoren*; *ci* eta *ti*; lau <ts>; <v> eta <b> mailegu ez direnetan (*guivel*, baina *guibel*); *ebortztia*, baina *ehortztia*; *Elisabet-*, baina behin *Elisabetec*; azentuen sistema oso irregularra; *bat* lotuta nahiz bereiz, eta abar.

Esan dugunez, iduri du otoitz batzuk idaztean (Credoa eta Gure Aita, esaterako) Belapeirek beste testu bat duela aurrean; hainbeste ortografi aldaera dituzte zati horiek. Bere idazkeraren ahulezia eta segurantzarik eza erakusten ditu beste testu horien grafietara makurtu izanak. Materregandik hartu zatietan, aitzitik, bi *qui* itzuri zitzaizkion, baina ez dago grafia aldaketarik.¹⁹⁸

Bibliografia

- Agirre, P., 1997, *Athanase Belapeire: Catechima laburra (1696). Autorearen garaia, nortasuna eta idazlanak. Grafia eta fonologia. Edizio kritikoa eta hiztegia*. EHUko doktore-tesi argitaragabea, Gasteiz.
- _____, 1998a, «Pronus Singulis diebus Dominicis clarè & distinctè immediatè post Euangelium populo legendus», *ASJU* 32: 1, 1-46.
- _____, 1998b, «Belapeirez», *ASJU* 32: 2, 313-364.
- _____, 2001, «Belapeireren lexikoaz», *ASJU*-n argitaratzeko lana.
- _____, 2002, «*Katechima laburra*, zubereraren ezaugarri fonologikoen lekukoa», *ASJU*-n argitaratzeko lana.
- Altuna, P., 1987, *Juan de Tartas. Onsa hilceco bidia-ren bi leben kapituluak burbil saio gisa*. Deustuko Unibertsitatea, Bilbo.
- _____, ik. Etxepare eta Etxeberri (Ziburukoa).
- _____, eta N. Arrizabalaga, 1994, «Oihenarten grafia», in *Oihenarten laugarren mendeurrena* (Iker-8). Bilbo: Euskaltzaindia, 175-180.
- Altzibar, X., 1992, *Bizkaierazko idazle klasikoak. Mogeldarrak, Astarloatarak, Frai Bartolome: Nortasuna, Idazlanak, Grafia*. Bilbo: Bizkaiko Foru Aldundia.
- Archu, J. B., 1848, *La Fontainaren alegia berbeziak*, Ricardo Gómez (arg.). Oiartzun: Euskal Editoreen Elkarte, 1990.
- _____, 1888, *Ruth-en libria. Salomounen Kantiken Kantika (basque souletin)* [Jonasen libria ere badakar]. Baiona.

¹⁹⁸ Ez dakigu *Dotrina Christiana*-ren zer edizio erabiliko zuen Belapeirek, eta grafia aldaketak daude argitalpen batzuen artean (ikus AS 294).

- Argaignarats, P. d', 1665, «Dotrina Christiana», in *Devoten Breviariora*. Baiona. Vinsonen ed. darabilgu: Chalon-sur-Saône 1910; facs. Donostia: Hordago, 1978. Ik. «Dotrina Christiana», 95-109.
- Axular, P. de, 1643, *Guero*. Bordele: G. Milanges; facs. darabilgu: Euskaltzaindia, 1988.
- Beaulieux, Ch., 1966, «La graphie», in F. Brunot, 1905, 501-551.
- _____, 1970 [1927], *Histoire de l'orthographe*, Paris, Champion.
- Bec, P., 1986, «Gascon et aragonais au moyen âge, à propos de la langue du Cartulaire de la vallée d'Ossau», in *Lengua y literatura románica en torno al pirineo*, R. Cierbide (zuz.). Donostiako Udako IV. Ikastaroak, EHU, 65-94.
- Bela, Jacques = TAV 183-187.
- Belapeire, A., 1696, *Catechima laburra eta Jesus-Cbrist Goure ginco jaunaren eçagutcia, Salvatu içateco {...}*. Pabe: Jérôme Dupoux.
- _____, ik. Davant.
- Biedermann-Pasques, L., 1992, *Les grands courants orthographiques au XVIIe siècle et la formation de l'orthographe moderne. Impacts matériels, interférences phoniques, théories et pratiques (1606-1736)*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Bleua, A., 1987, *Manual de crítica textual*. (Literatura y Sociedad, 33). Madril: Castalia.
- Bossuet, J.-B., 1687, *Catéchisme du Diocèse de Meaux. Par le commandement de Monseigneur l'Illustrissime & Révérendissime Jacques Benigne Bossuet Evêque de Meaux {...}*. Paris: Sebastien Mabre-Cramoisy. BN, D 28524. Edizio berekoa da BN, D 28525 (izenburu orrialdea dute desberdin: Pariseko inprimatzaileaz gain honako hau aipatzen da: «Et à Meaux, chez Veuve de Claude Charles [...])).
- Brun, A., 1973 [1923], *Recherches historiques sur l'Introduction du français dans les Provinces du Midi*. Genève: Slatkine Reprints.
- Brunot, F., 1905, *Histoire de la langue française des origines à nos jours*. 13 lib. Paris: Armand Colin, ed. berria G. Antoine, G. Gougenheim eta R.L. Wagner-en zuzendaritzapean, 1966.
- Burney, P., 1970 [1955], *L'orthographe*. Coll. Que sais-je? Paris: PUF.
- Bynon, Th., 1981 [1977], *Lingüística histórica*. Versión española de J. L. Melena. (Biblioteca románica hispánica. Estudios y ensayos, 314). Madril: Gredos.
- Catach, N., 1968, *L'Orthographe française à l'époque de la Renaissance (Auteurs - Imprimeurs - Ateliers d'imprimerie)*. Genève: Librairie Droz.
- _____, 1993 [1978], *L'orthographe*. Coll. Que sais-je?, 685. Paris: PUF.
- _____, 1994, *La ponctuation*. Coll. Que sais-je?, 2818. Paris: PUF.
- Catechima Oloroeco diocezaren cerbutchuco ecinago Illustre eta oboragarry Messire Joseph de Revol banco apezcupiaren manuz eguina. Eta çuberoa herrico uscaldunen amorecatic uscarala utçulia Messire Jacques de Maytie Oloroeco Calongiaz eta banco Vicari Generalaz*. [Pabe]: Jérôme Dupoux, 1706.
- Catechisma Oloroeco diocesaren cerbutchuco Joseph de Revol banco Apphezcupiaz eguina, emendatia eta berris imprimatia François de Revol Oloroeco Apezcupiaren manuz*. Pabe: Jean Dupoux, 1770 [lehenengo edizioa 1743 ingurukoa dela, guk Vinson 44.c.d ediziotik aipatzen dugu].
- Chaurand, J., 1993 [1969], *Histoire de la langue française*. Coll. Que sais-je?, 167. Paris: PUF.
- Cohen, M., 1973 [1947], *Histoire d'une langue: le français*. Paris: Éditions Sociales.
- Davant, J. L. (arg.), 1983, *Belapeyre (Athanase). Catechima laburra eta Jesus-Christ goure Ginco jaunaren eçagutcia salvatu içateco* (Euskararen lekukoak, 7). Bilbo: Euskaltzaindia.
- Desbordes, F., 1990, *Idées romaines sur l'écriture*. Lille: Presses universitaires de Lille.
- Edipa pastoralala*. Gidor Bilbao Telletxearen arg. (ASJU 30: 1 (1996), 239-332).
- Egiategi, J., 1785, *Leben liburria edo filosofo Huskaldumaren Ekbeia*, Txomin Peillen (arg.). Bilbo: Euskaltzaindia, 1983.

Etxahun, ik. Haritschelhar.

Etxeberri, J. (Ziburukoia), 1669 [1 arg.: 1627], *Manual deuotionezcoa*. Bordele: I. Mongiron Millanges; Altunaren ed. (Bilbo: Euskaltzaindia, Mensajero, 1981) darabilgu.

Etxepare, B., 1545, *Linguae Vasconum Primitiae*. Bordele. P. Altunaren ed. darabilgu (Bilbo: Euskaltzaindia, 1987 [1980]).

Gavel, H., 1920, *Éléments de Phonétique Basque*, RIEV 12 [ale osoa]. 2. arg., Bilbo: LGEV, 1969.

_____, 1949, «Une antiquaille linguistique: La prononciation souletine du latin», in *Homenaje a D. Julio de Urquijo (I)*, Donostia, 315-320.

_____, 1960, «Revendication en faveur du souletin», *GH* 32, 210-213.

Gèze, L., 1873, *Éléments de Grammaire Basque, dialecte souletin, suivis d'un vocabulaire basque-français et français-basque*. Baiona: Impr. de Veuve Lamoignon; facs. Donostia: Hordago, 1979.

Grevisse, M., 1970 [1952²], *Code de l'orthographe française*. Bruxelles, Amiens: Ced-Samsom.

Grosclaude, M., 1984, «Remarques sur l'orthographe des *Psalmes de David metuts en rima bearnesa* d'Arnaud de Salette», in *Arnaud de Salette et son temps. Le Béarn sous Jeanne d'Albret*. (Colloque International d'Orthez. 16, 17 et 18 février 1983). Orthez: Per Noste.

_____, 1987, «L'évolution comparée de la scripta et de l'écrit littéraire béarnais du XIIIe s. à la Révolution de 1789», in *Pirenaico navarro-aragonés, gascón y euskera*, R. Cierbide (arg.). Donostiako Udako V. Ikastaroak, EHU, 277-294.

_____, 1986, *Langue béarnaise = La langue béarnaise et son histoire. Etudes sur l'évolution de l'occitan du Béarn depuis le XIIIe s. Suivi de quatre analyses de textes des XVIIe et XVIIIe s.* Orthez: Per Noste.

Haritschelhar, J. (arg.), 1970, *L'oeuvre poétique de Pierre Topet-Etxahun (Texte-Traduction-Variations-Notes)*. Euskaltzaindia: Bilbo.

Igantectaco Pronoua, eta bilén pronoua. Pabe: G. Dugué eta J. Desbaratz, datarik gabe (c. 1757, apud Vinson 86).

Inchauspe, E., 1856, *Le Saint Évangile de Jésus-Christ selon Saint Mathieu, traduit en basque souletin par L'Abbé Inchauspe, pour le Prince Louis-Lucien Bonaparte*. Baiona: Veuve Lamoignon.

_____, 1858, *Le verbe basque*. Baiona: Impr. de Veuve Lamoignon eta Paris: Benjamin Duprat. Facs. Donostia: Hordago, 1979.

Kremnitz, G., 1984, «Remarques sur les données du conflit linguistique en Béarn et Gascogne au XVIIe siècle», in *Arnaud de Salette et son temps. Le Béarn sous Jeanne d'Albret* (Colloque International d'Orthez. 16, 17 et 18 février 1983). Orthez: Per Noste.

Lafon, R., 1937, «Tendance à la palatalisation de la sonante *u* dans les parlers basques du Nord-est», *RLiR* 13, 73-82.

_____, 1948, «Remarques sur l'aspiration en basque», in *Mélanges offerts à M. le professeur Henri Gavel*, Toulouse, 55-61.

_____, 1958, «Contribution à l'étude phonologique du parler basque de Larrau (Haute-Soule)», in *Miscelánea Homenaje a André Martinet (II)*, Canarias: Universidad de La Laguna, 77-106.

_____, 1962, «Sur la voyelle *ü* en basque», *BSL* 57, 83-102.

_____, 1965, «Contact de langues et apparition d'une nouvelle voyelle: *u* et *ü* en basque», *Actes du Xme Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes. Strasbourg 1962*. Paris: Klincksieck, 901-909.

_____, *Système = Le Système du verbe basque au XVIIe siècle*. 2. arg. Donostia-Baiona: Elkar, 1980 [1943].

Larrasquet, J., 1939, *Le Basque de la Basse-Soule orientale* (Collection Linguistique publiée par la Société de Linguistique de Paris, XLVI). Paris: Klincksieck.

Lespy, J.-D., 1880, *Grammaire béarnaise suivie d'un vocabulaire béarnais-français*. Paris; facs. Genève: Slatkine Reprints, 1978.

- Lhande, P., 1926, *Dictionnaire Basque-Français*. Paris: Gabriel Beauchesne.
- Maister, M., 1757, *Jesu-Kristen Imitacionia Çuberouaco uscarala, herri beraurtaco apheç bateç, bere Jaun apheçcupiaren baimentouareki utçulia*. Pabe: Dugué eta Desbaratz.
- Mercy, A., 1780, *Andere Dona Maria Scapularicouaren Confrariaco, Bulla, Decreta, Statutac, eta Maniac edo Chediac [...]* (Frantsesetik itzulia). Paube: J. P. Vignancour.
- Michelena, L., 1964, *Textos arcaicos vascos*. Madril: Minotauro [= L. Michelena - I. Sarasola, *Textos arcaicos vascos. Contribución...*, Donostia, Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo», 1989 (ASJU-ren gehigarriak, 11)].
- _____, 1985 [1961, 1977²], *Fonética Histórica Vasca*. Donostia: Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo», (ASJU-ren gehigarriak, 4).
- _____, 1987, *Palabras y textos*. Gasteiz: EHU.
- _____, 1988a [1960], *Historia de la literatura vasca*, Madril: Erein.
- _____, 1988b, *Sobre historia de la lengua vasca*. I eta II. J. A. Lakarra (ed.), ASJU-ren gehigarriak, 10. Donostia.
- Moll, J., 1979, «Problemas bibliográficos del libro del Siglo de Oro», *BRAE* 59, 49-107.
- Mozos, I., 1994, *Jean de Paris pastoralala: eskuzkribuen azterketa eta iturriaren moldamoduak*. EHUko tesi argitaragabea.
- _____, 1995, Tesiaren eranskina: Hegiaphaltarren eskuizkribua.
- _____, Jean de Paris pastoralaren A eskuizkribuaren transkripzioa (argitaragabea; autoreak eskuratu digu).
- Oihénart, A. d', 1656, *Noticia de las dos Vasconias, la Ibérica y la Aquitana*. J. Gorosterrazuren itzulpena, *RIEV* 17.
- _____, 1657, *Les proverbes basques recueillis par le S. d'Oihenart, plus les poesies basques du mesme Auteur*, Paris; facs. Tolosa: Eusko Ikaskuntza, Lopez Mendizabal, 1936.
- _____, 1992, *Arnaud d'Oybenart (1592-1667). Proverbes et poesies basques. Edition trilingue intégrale (basque-français-espagnol)*. Jean-Baptiste Orpustan (arg.). Baigorri: Éditions Izpegi.
- Orotariko Euskal Hiztegia, 1987-. Bilbo: Euskaltzaindia; Desclée De Brouwer eta Mensajero.
- Orpustan, J.-B., 1993, *Oihenarten hiztegia. Lexique basque des Proverbes et Poésies d'Oihenart traduit en français et espagnol*. Baigorri: Éditions Izpegi.
- Orhoitce eta cantica espiritualac Çubero berrico*, 1734. Pabe: Jean Dupoux.
- Oyharçabal, B., 1990, *La Pastorale Souletine. Édition critique de «Charlemagne»*. ASJU-ren gehigarriak, 15 [= ASJU 1988, 22-3 eta ond.].
- Peillen, Tx., 1983, «Belako zaldunaren Zuberotar hiztegia, XVIII. mendean», *FLV* 15, 125-145. *Petit Dictionnaire français/occitan (Béarn)*. La Civada, Per Noste, 1984.
- Pierret, J. M., 1985, *Phonétique du Français. Notions de phonétique générale et phonétique historique du français* (Série Pédagogique de l'Institut de Linguistique de Louvain, 11). Louvain-La-Neuve: Cabay.
- Pronus Singulis diebus Dominicis clarè & distinctè immediatè post Euangelium populo legendus* [aleak izenburu orrialdea falta du; ezartzen dugun izenburua lehenengo orrialdearen goiengan dator], c. 1676.
- _____, 2. arg.: *Les prières de Prone en basque (dialecte souletin) publiées par M⁸ Arnauld-François de Maytie évêque d'Oloron, en 1676*. Antoine d'Abbadie (arg.). Baiona: Mme Veuve Lamaignère, 1874.
- Ressegue, P., 1758, *Sacramentu-Saintiaren aurbidegouaco maniac eta chediac. Esquiulaco parropia eligan, {...} Oleronco Jaun Appheçcupiaren manu eta baymentieki. Franceseti, Uscarala utçulia, Aurbidegouaren manuz, P. Ressegue bestela Mercy, Aurbidegouaco Prioreaz edo guebienaz*. Pabe: Isaac Charles Desbaratz.
- Rohlf's, G., 1977³, *Le Gascon. Études de philologie pyrénéenne*. Tübingen: Niemeyer; Pau: Marrimpouey Jeune.

- Sarasola, I., 1983, «Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos», *ASJU* 17, 69-212. [= Luis Michelena - Ibon Sarasola, *Textos arcaicos vascos. Contribución...* Donostia: Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo», 1989 (*ASJU*-ren gehigarriak, 11)].
- Schuchardt, H., 1988 [1900], «Introducción a las obras de Leizarraga», I. Ruiz Arzalluz eta J.M. Vélez Latorre (itzultz.), *ASJU* 22: 3, 921-1036. [= *ASJU*-ren gehigarriak, 12].
- Tartas, J. de, 1666, *Oñsa hilceco bidia*. Orthez: Jacques Rouyer. *RIEV*-en arg. (1907-1911) darabilgu: *RIEV* I eta ond. Ik., gainera, P. Altuna.
- _____, 1672, *Arima penitentaren occupatione devotaq {...}*. Orthez: Jacques Rouyer.
- Torres Monreal, F., 1980², *Pronunciación y ortografía del francés para hispanohablantes*. Madrid: Sociedad General Española de Librería.
- Vinson, J., 1984, [1891], *Bibliographie de la langue basque (Volúmenes I y II). Con unas palabras sobre la presente edición de Luis Michelena*, [J. Urquijoren alean oinarritutako edizioa] *ASJU*-ren gehigarriak 9, Donostia.
- Zuazo, K., 1988, *Euskararen batasuna* (Iker-5). Bilbo: Euskaltzaindia-EHU/UPV.
- _____, 1989, «Zubereraren sailkapenerako», *ASJU* 23:2, 609-650.